

ALLES GAAT VOORBIJ, BEHALVE HET VERLEDEN

LUC HUYSE

EEN BURGEROORLOG, EEN BRUTALE REPRESSIE,
APARTHEID: DAT STERFT NOOIT HELEMAAL.
HOE TEMMEN MENSEN, VAN ARGENTINIË TOT ZIMBABWE,
VAN SPANJE TOT ZUID-AFRIKA, EEN VERLEDEN DAT PIJNLIJK
VOORTLEEF IN HUN LIJF?

UITGEVERIJ VAN HALEWYCK

ALLES GAAT VOORBIJ,
BEHALVE HET VERLEDEN

ALLES GAAT VOORBIJ,
BEHALVE HET VERLEDEN

LUC HUYSE

*Aan O.,
voor alles en nog veel meer*

© 2006 – Luc Huyse & Uitgeverij Van Halewyck
Diestsesteenweg 71a – 3010 Leuven
www.vanhalewyck.be

Voor Nederland:
Uitgeverij Van Gennep
Nieuwezijds Voorburgwal 330, 1012 RW Amsterdam

Foto voorplat: Corbis
Ontwerp cover: Filip Coopman
Zetwerk: Griffio, Gent
Druk: Bercker, Kevelaer

NUR 740
ISBN-10: 90 5515 775 9
ISBN-13: 978 90 5515 775 4
D/2006/7104/48

INHOUD

Proloog	7
Deel I – TEGEN HET VERGETEN	13
1 Omzien in verwondering	15
2 Van slachtoffers en daders	19
1 De prooien	21
2 De jagers	34
3 Waar slachtoffers en daders geregeld van rol wisselen	42
Deel II – HET RUIJEN VAN PIJN EN PUIN	51
1 De politiek van de harde hand	53
1 Van Solferino tot Rome	54
2 De strafrechter als leverancier van gerechtigheid	69
3 Drie routes	71
2 Gerechtigheid, maar langs andere wegen	99
1 Waarin tribunalen falen	102
2 Oude rituelen, nieuwe toepassingen	109
3 Een tussentijdse balans	111
3 Amnestie, de erfzonde	113
1 Amnestie is een besmet woord	113
2 Waarom de schuld uitwissen?	115
3 Waarom niet?	119
4 En dus?	126
4 Het verleden opgraven	129
1 Waarheid en verzoening, made in South Africa	130
2 De derde weg	154

Deel III – DE TOEKOMST VAN	
HET ONVERWERKT VERLEDEN	167
1 Een spectaculaire ontwikkeling	169
2 Pleidooi voor realisme	173
1 Lessen uit Argentinië	174
2 Alles op zijn tijd	179
3 Geen carte blanche	183
3 Aan de veldwachters van de gerechtigheid	185
1 Juridisch fundamentalisme?	185
2 Waarin investeren?	189
Epiloog	197
Reiswijzer	203

PROLOOG

Hoe komt een mens erbij om zowat een half leven lang te lezen en te schrijven over de naweeën van oorlog en aanverwante miseries? Dat is een vraag die ik wel meer te horen krijg. De sofa van de psychiater kan een gebeurtenis uit de septemberdagen van 1944 naar boven halen. Kortrijk, waar ik woonde, was bevrijd. Moeder hoorde van de burens dat men huizen van Duitsgezinde Belgen aan het plunderen was. Er viel daar een en ander bijeen te graaien, zei ze. Boter, steenkool, wollen truien. Dus nam vader mij – ik moest nog zeven worden – mee naar waar het manna te rapen lag. Dat herinner ik me: een voetpad waar meubels, boeken, potten en pannen op straat waren gegoooid. En de eigenaars die er verwezen bijstonden, wachtend op wat nog komen zou. Vader vond twee delen van een Franse encyclopedie. Boeken, die waren de letterzetter die hij was, dierbaarder dan wat spek of kaas. Thuis vroeg moeder hoe ze dat papier koken moest. Mijn eigenste bevrijdingsdagen en een paar boeken, ligt daar een stukje van de verklaring?

Of zit de fascinatie nog dieper? Soms hoor ik de oorlog midden in mijn les. Het is de eerste donderdag van de maand, twaalf uur en de brandweer van Leuven test de sirenes. Janktoon. Luchtalarm. Vrijwel meteen ontwaakt in mij het jongetje dat in mei 1944, toen mijn stad bijna dagelijks onder de Amerikaanse bommen lag, huilend de kelder invluchtte. Waar is de houten werkbank van mijn vader waaronder het zo veilig schuilen was? Halverwege een zin is mijn les stilgevallen. Ik zie ver-

baasde gezichten en vraag mijn studenten daarom of zij het geluid, dat langs de open ramen binnenwaait, wel kennen. Maar geen van hen heeft de sirenes zelfs maar gehoord.

Elke oorlog overleeft in talloze gedaanten. In literatuur, films, monumenten, musea, kerkhoven, herdenkingsdagen. Maar belangrijker nog, hij gaat schuil in onze zintuigen. Zoals het janken van de sirenes mij zo vaak liet voelen. En hij verbergt zich in het landschap en toont nu en dan dat hij er nog is. Ook voor mij. Vlak naast mijn ouderlijke woning ligt een veld waarop elke zomer een merkwaardig verschijnsel te zien is. Ergens in het midden groeien de gewassen nauwelijks. Ze treuren. Meer dan zestig jaar geleden is daar een bom gevallen. De verschroeide aarde doet nog steeds haar werk, seizoen na seizoen.

In de eerste helft van de twintigste eeuw waren oorlogen meestal botsingen tussen staten. Dat is veranderd. Bloedige conflicten spelen zich nu hoofdzakelijk af binnen de grenzen van een land. Burgeroorlogen dus, sinds 1945 zo'n honderddertig. Iedere keer lag de prijs ontzettend hoog: gemiddeld achtenveertigduizend doden en wie weet hoeveel gewonden. Sommige waren van korte duur, andere sleepten zich tientallen jaren voort. Af en toe ging het om de doodstrijd van een koloniaal bestel. Elders was het een repressief regime dat een binnenlandse oorlog uitlokte. Meest nog vochten bevolkingsgroepen om grondstoffen, landbouwgrond, ruimte. In het slechtste geval leidde dat tot een volkerenmoord. Altijd is er de individuele omgang met groot verdriet. Altijd zoeken hele gemeenschappen naar verwerking van wat hen over-

komen is. Het verleden temmen, daar gaat het steeds weer om. En, als het kan, rust brengen in het hoofd en het hart van wie vandaag en morgen leeft. Maar wat voorbij lijkt, wijkt niet. Daarover gaat dit boek.

Mijn eerste stap in de wereld van het onverwerkt verleden was een studie over de naoorlogse berechting van de collaborateurs, de Belgische vrienden van de Duitse bezetter. Wat later is het lot van hun Franse en Nederlandse soortgenoten in het blikveld opgenomen. De implosie van het communisme in Oost- en Centraal-Europa bezorgde weer nieuw materiaal. Toen kwam Afrika. Ethiopië was een eerste pleisterplaats. Mengistu, de chef van een brutaal regime, was in mei 1991 op de vlucht gedreven. Drie jaar nadien zijn de processen tegen zijn medestanders gestart. Sommige daarvan waren, dankzij simultaanvertaling uit het Amhaars, goed te volgen. Later kon ik in Zuid-Afrika, Burundi en Zimbabwe de afrekening met oud zeer in weer andere gedaanten observeren.

Daarom leest dit boek ook als het relaas van een persoonlijke expeditie in onbekend gebied. In de loop van deze tocht krijg ik compagnie van vier personages. Ze tonen hoe de confrontatie met de erfenis van een oorlog of van een dictator kan ontsporen. Ze wekken vele vragen. Waarom zit de inzet van tribunalen, de weg van de vergelding voor geleden leed, vol risico's? Wanneer brengt het georganiseerde opslaan van de herinnering, het werk van waarheidscommissies, voor de slachtoffers meer heling dan pijn? Loopt vergeven en vergeten, amnestie dus, gegarandeerd verkeerd af? Is er in die materie überhaupt een beste koop?

Paulina Salas is veertig en het slachtoffer van marte-

ling en verkrachting. Zij is een van de drie hoofdfiguren in Ariel Dorfman's *Death and the Maiden*. Het toneelstuk, schrijft Dorfman in 1992, speelt vandaag, in een land dat waarschijnlijk Chili is, maar elk land zou kunnen zijn dat na jaren van repressie democratisch is geworden. Haar man, Gerardo Escobar, zal eerstdaags gaan zeten in een pas opgerichte waarheidscommissie. Een toevallige ontmoeting met haar vermoedelijke folteraar zet de tijdbom van de herinnering die in haar woekert op scherp. Kan zij de reconstructie van wat gebeurd is overleven?

Vera M. woonde in november 1991 in het belegerde Vukovar, Kroatië. Zij is door Servische militairen die de stad innamen weggevoerd, samen met duizenden andere inwoners. Vijf kampen heeft ze doorstaan. Tijdens deze tocht verloor ze haar vader, haar broer en haar verloofde. Als ik tien jaar later met haar praat, merk ik hoe gekwetst zij zich nog voelt. 'Recht is niet geschied,' zegt zij. 'In Servië heerst het complot van de stilte.' Daarom woedde in haar nog steeds de haat tegen haar geweldenaars.

Gideon Johannes Nieuwoudt is 26 als hij in een Zuid-Afrikaans politiekantoor Steve Biko, strijder tegen de apartheid, met een metalen stang doodklopt. In de jaren die volgen moordt en martelt hij in naam van de Bijbel en van zijn oversten. Als Nelson Mandela aantreedt vraagt Nieuwoudt amnestie. De waarheidscommissie, die zijn en andere wandaden in beeld wil brengen, vraagt hem naar wat hem dreef. Hij zwijgt. Voor hem geen verzoening, lijkt hij te zeggen, tenzij ze van de slachtoffers komt.

Mamo Wolde, Ethiopisch marathonloper, won medailles op de Olympische Spelen van 1968 en 1972. Twin-

tig jaar later, als zijn land afrekent met de misdaden van een militaire junta, belandt ook hij in de gevangenis. Wolde wordt beticht van medeplichtigheid aan de moord op een jonge opposant. Het nieuwe Ethiopië mispakt zich aan de processen waarmee het zich wil zuiveren van een dictatoriaal verleden. Er zijn nauwelijks rechters, nauwelijks advocaten. Wolde wacht in de gevangenis negen jaar op een uitspraak. Dan wordt hij vrijgelaten. En sterft enkele maanden later.

Vier personages. Twee slachtoffers, een dader en een twijfelgeval. Samen overspannen zij een halve eeuw fallende omgang met de spoken van het verleden. Zij lopen rond in het boek. Meestal in de coulissen, nu en dan vooraan op de scène. Ze zoeken met mij naar wat er verkeerdt is gegaan. Maar tegelijkertijd probeer ik bewijzen te verzamelen dat het ook anders kan, dat er ook succesverhalen zijn. Zodat Paulina Salas, Vera M., Gideon Nieuwoudt en Mamo Wolde gezelschap kunnen krijgen van heel andere protagonisten.

DEEL I

TEGEN HET VERGETEN

GROVE SCHENDINGEN VAN MENSENRECHTEN STERVEN NOOIT
HELEMAAL, ZOVEEL IS ZEKER. DE ONBEANTWOORDE VRAGEN
EN HET VERDRIET DIE ZIJ VERWEKKEN SCHUILEN IN
HET HOOFD VAN WIE HET MEEMAAKTE. ZE ZITTEN ALS
FANTOOMPIJN IN HET LIJF VAN WIE NADIEN KOMT, HUN
KINDEREN EN HUN KINDSKINDEREN.

ER ZIJN GEEN ZESENDERTIG MANIEREN OM
MET DIE DEMONEN VAN HET VERLEDEN OM TE GAAN.

WAT GEBEURD IS WORDT VERGEVEN OF BESTRAFT,
ONDERGESCHOFFELD OF NAUWKEURIG IN HET GEHEUGEN
OPGESLAGEN, VERDRONGEN OF OPENLIJK UITGEDAAGD.

DIE PROBLEMATIEK, ZEGT HOOFDSTUK 1, WINT AL ENIGE TIJD
AAN KRACHT EN BETEKENIS. IN EEN TWEEDE HOOFDSTUK
VALT HET LICHT OP DE SLEUTELFIGUREN IN HET VERHAAL,
DE SLACHTOFFERS EN DE DADERS.

1 **OMZIEN** **IN VERWONDERING**

Voor dictators lijkt het verleden een lichte last. Ze roeien het uit, zoals Pol Pot deed in Cambodja. Of ze herschrijven het, tot het perfect aansluit bij het heden. Stalins valsemunters gomden weg wat niet paste, minutieus en routineus. Anderen leggen het vergeten bij wet op. In Joegoslavië verbood Josip Tito elke discussie over wat Serviërs, Kroaten en Bosniaks elkaar tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden aangedaan. Maar zekerheid hebben despoten pas echt als ook de schatbewaarders van het verleden monddood zijn gemaakt. De Griekse kolonels die in april 1967 de macht grepen sloten daarom meteen de instituten waar geschiedkunde en sociologie beoefend werd. Maar het verleden keert terug. Vroeg of laat, abrupt of sluipend.

Waar de democratie een autoritair regime overwint of vrede aan een burgeroorlog een einde maakt loopt het anders. Daar ontstaat meteen een lange worsteling met wat voorbij is: Chili en de erfenis van Pinochet, de dwaze moeders en grootmoeders van de Argentijnse Plaza de Mayo, de slachtoffers én daders van de apartheid, de Servische bevolking in ex-Joegoslavië, de kindsoldaten in Sierra Leone, de overlevenden van de Indonesische ravage in Oost-Timor.

Vechten met een geschiedenis die pijn blijft doen is van alle tijden. Toch is die problematiek de laatste vijftwintig, dertig jaar spectaculair in volume toegenomen.

Honderden boeken en films tonen hoe moeilijk de verwerking van een tragisch verleden is. '*Dealing with a painful past*' is het onderwerp van universitaire leerstoelen en van weer een nieuw academisch jargon. Holocaustmusea zijn geopend of in aanbouw. Bill Clinton vroeg in Kigali vergiffenis voor zijn gebrek aan inzet tijdens de honderd dagen genocide. Eerste minister Guy Verhofstadt liet een commissie uitzoeken of België schuld heeft aan de moord op de Congolese premier Patrice Lumumba, ruim veertig jaar geleden. Banken in Europa en Noord-Amerika gingen in hun kluizen op zoek naar door hen 'vergeten' joodse tegoeden. Nederland hield, meer dan een halve eeuw na datum, een diepgaand gewetensonderzoek over zijn militaire optreden in wat nu Indonesië is. Spanje graaft na zestig jaar de vermoorde tegenstanders van generaal Franco op en geeft hen een deftige begrafenis. In een dertigtal waarheidscommissies zijn geluiden uit het verleden beluisterd. Er werken genocide-tribunalen in Den Haag en Arusha. En een permanent Internationaal Strafhof, het kroonstuk van die hele evolutie, is van start gegaan. Het kan niet op.

Die ontwikkeling moet niet verbazen. In het laatste kwartaal van de twintigste eeuw zijn heel wat totalitaire regimes van het toneel verdwenen: Spanje en Portugal in de jaren zeventig, Chili en Argentinië in de jaren tachtig, iets later ook de landen van achter het IJzeren Gordijn. Burgeroorlogen liepen ten einde. Dat was het geval in Latijns-Amerika, in Zuidelijk Afrika en in delen van Azië. Er waren de volkerenmoorden in Biafra, Cambodja, Irak, Rwanda, Bosnië en Kosovo. Telkens, gewild of ongewild, rijst de vraag wat er met de kwellende nalatenschap moet gebeuren. Want het nieuwe blijft fragiel als

het oude niet op een of andere manier verwerkt kan worden. In diezelfde periode viel de Koude Oorlog weg. Voordien konden vele landen nauwelijks vrijelijk omgaan met hun verleden. Altijd wel was er, in Oost of West, een reden om niet achterom te kijken. Uit angst dat een alliantie schade zou leiden of uit vrees dat het wankel evenwicht tussen de grootmachten verloren zou gaan. Die grendel is er niet langer.

Tegelijkertijd is onze kijk op het toneel van het verleden veranderd. Geruime tijd gedijde de cultus van de held en van de overwinnaar. Dat was ook zo na de Tweede Wereldoorlog. Alle aandacht ging naar de zegevierende soldaten, de verzetslui, de werkweigeraars. Voor de joden die de slachtpartijen hadden overleefd was er slechts stilte. Dat is pas veranderd in de jaren zestig. Sindsdien valt veel meer licht op de slachtoffers van oorlog en geweld. Grote ngo's geven hen een luide stem. De publieke opinie luistert beter naar hun verhalen. Je ziet het in de gedaante die oorlogsmonumenten sindsdien aannemen. Meer en meer is de onbekende soldaat vervangen door het onbekende slachtoffer. Die culturele omslag is ook goed voelbaar in de herontdekking van lang geleden leed: de zigeuners in de Holocaust, de dwangarbeiders van het Derde Rijk, de seksslaven van het Japanse leger, de aboriginals in Australië, de *native Americans* in de Verenigde Staten, de zwarten in de rubberplantages van Leopold II, de slachtoffers van de slavernij. Het moment is eindelijk gekomen, hoort men nu zeggen, om te praten over schuld en boete voor wat in het verre verleden is gebeurd. Of om, minstens, de herinnering aan al die pijn in bewaring te nemen.

Er is meer. Dat nieuwe omzien in verwondering is ook

een vorm van democratisering, zij het in een wel merkwaaardige betekenis van die term. Met z'n allen ervaren wij vandaag hoe onzeker de toekomst van de democratie geworden is. De globalisering en allerlei technologische ontwikkelingen bezwaren haar verdere ontplooiing. Het is alsof we, geconfronteerd met dat besef van onvermogen, de blik niet langer op morgen maar op gisteren en op eergisteren richten. Met hedendaagse codes in de hand herwegen we het verleden. Wat we als koloniale mogendheden deden was fout, vinden we nu, want genocidaal of in elk geval in strijd met de waarden die we nu koesteren. En we bekennen schuld. Democratisering van het verleden, zeg maar, als alternatief voor de problematische democratisering van de toekomst.

VAN SLACHTOFFERS EN DADERS

Addis Abeba, 22 september 1998. Vier jaar al volg ik de processen tegen de top van het Mengistu-regime. Dat heeft, in naam van Lenin en Mao, in het Ethiopië van de jaren zeventig en tachtig duizenden opposanten omgebracht. Getuige nummer 522 is een vrouw van zeventig. Ze vertelt over de moord op haar dochter. Ik luister mee. Het meisje is eerst gedwongen gedroogde pepers te pletten, daarna is ze gezeseld en naakt op een bed van de bijtende specerijen vastgebonden. Tot ze van uitputting stierf. Het Ethiopische tribunaal dat de toplui van Mengistu's regime berecht, is aan zijn zoveelste zitting bezig. Het relaas over foltering en executies lijkt wel eindeloos. Ook de psychologische kwelling van de overlevenden komt in elk verhaal terug. Ouders van wie een kind was neergeknald dienden de kogels te betalen. Openlijk treuren was niet toegestaan. Dat deed de pijn om het verlies ontzaglijk toenemen, want een begrafenis is in Ethiopië een gebeurtenis waaraan de hele buurt deelneemt. In de straat van de overledene zet men een grote tent. Drie dagen lang zitten de mensen er te huilen, soms luidop te jammeren. Wie dat verbiedt pleegt een tweede moord, nu op de ziel van wie gestorven is.

Getuige 522 toont de vele gedaanten waarin slachtoffers verschijnen: de dode, de familie, de burens, een hele gemeenschap soms.

Ook daders zijn er in alle maten en gewichten. In april 2000 reisden de Belgische premier Guy Verhofstadt en zijn minister van buitenlandse zaken naar Kigali. Zij bekenden er schuld wegens de 'dramatische opeenvolging van onachtzaamheid, van onwetendheid, van zorgeloosheid, van aarzelingen en feiten' in het Belgisch Rwanda-beleid. In de pers is daar wat vrolijk over gedaan. Vergiftenis vragen voor een volkerenmoord die we niet gepleegd hebben? Maar, zo vreemd is dat toch niet. Je kan op vele manieren verantwoordelijk zijn. Rechters oordelen over gedrag dat de strafwet als fout beschouwt, over schuld in de juridische zin. Inderdaad, over wie in Kigali met de machete moordde. Daarnaast is er de, ook al juridische, notie van medeplichtigheid. Wegens schuldig verzuim bijvoorbeeld. En er is vooral wat men politieke of morele verantwoordelijkheid noemt. Niet doen wat men had kunnen doen. Ook Nederland heeft in de jaren negentig met die problematiek geworsteld. Daar was het de oorlog in Bosnië die voor onrust zorgde. De koorts nam piekwaarden aan toen Srebrenica in de handen van Servische troepen viel. Waren de Nederlandse VN-soldaten, die voor de bescherming van de enclave instonden, medeverantwoordelijk voor de moordpartijen die volgden? Of was de schuldvraag veeleer voor de regering in Den Haag bestemd? Zij had toch Dutchbat met een mank mandaat naar ginder gestuurd? Of is het toch de fout van de media die de ministers onder hevige druk tot improvisatie hebben verleid? De hele discussie, hoe moeizaam ze ook verliep, leverde op één punt duidelijkheid op: schuld is een veelkoppige draak.

Tijd dus voor een omvattender groepsfoto, eerst van de slachtoffers en dan van de daders.

1 DE PROOIEN

Wie is slachtoffer van een burgeroorlog, van een genocide, van een repressief regime? Het lijkt een simpele vraag, maar het is het niet. Erkenning als slachtoffer schept rechten: op vergelding, op troost, op waardering, op een vergoeding misschien. Geen wonder dat de vraag hevige discussies uitlokt. De Verenigde Naties hebben er jaren over gedaan om een definitie te produceren waarrond een vrij algemene consensus kon ontstaan. De eerste stap is eind 1985 gezet. Toen heeft de Algemene Vergadering in een plechtige verklaring verwoord wie als slachtoffer van 'misbruik van macht' te beschouwen is. Er zat nog heel wat vaagheid in die tekst. Met de komst van het Internationaal Strafhof is de omschrijving verfijnd. Het gaat nu om wie fysieke of mentale pijn, emotioneel lijden of economisch verlies heeft ondergaan als gevolg van een misdrijf dat binnen de jurisdictie van het Strafhof ligt. Ook mensen uit de omgeving van wat men de 'directe slachtoffers' noemt vallen onder de definitie, in de eerste plaats dan de familieleden. Treft het misdrijf organisaties dan is er sprake van collectieve slachtoffers. Het document van het Strafhof wijst in dat verband naar instellingen die werkzaam zijn op het domein van het onderwijs, de religie, de caritas, de ziekenzorg, de kunst, de wetenschap.

De verscheidenheid is groot

Wat de Verenigde Naties of andere officiële instanties op papier zetten is uitermate belangrijk. Maar slachtoffers, politici, religieuze leiders, academici gaan geregeld een flinke stap verder. Zo hanteren ze nogal eens een erg ruime definitie van familie. Een treffend voorbeeld daarvan is in Zuid-Afrika te vinden. De waarheidscommissie daar zag als familieleden van directe slachtoffers: de ouders (of zij die in de plaats van een ouder zijn gekomen), de echtgenoot of echtgenote (ook in de gewoonterechtelijke zin of volgens religieuze of inheemse wetten), de kinderen (binnen of buiten het huwelijk geboren, ook de geadopteerde) en al wie gewoonterechtelijk of via andere wetgeving onder de hoede van het slachtoffer viel. Zo moet het als je rekening wil houden met de Afrikaanse werkelijkheid van de *extended family* en van polygamie.

Een andere uitbreiding verwerpt de verwachting dat de tijd alle wonden heelt. Op pijn staat geen vervaldatum. De *Washington Post* van 22 augustus 2005 bracht daarover een merkwaardig verhaal. Enkele tientallen Japanse Amerikanen van hoge leeftijd hadden de dag voordien eindelijk het schooldiploma gekregen dat hen tijdens de Tweede Wereldoorlog was onthouden. Er waren, schrijft de krant, tranen bij de oudjes en gejuich bij hun kinderen en kleinkinderen. De Amerikaanse regering had tussen 1942 en 1945 meer dan honderdtwintigduizend etnische Japanners, waarvan er velen in de Verenigde Staten geboren waren, in kampen geïnterneerd. Alsof het allemaal landverraders waren. Toshiko Aiboshi, 77 jaar en eindelijk gediplomeerd, vertelde de journaliste dat zij en vele van haar lotgenoten die periode nooit helemaal heb-

ben verwerkt. In 1988 heeft de regering wel officieel om excuus gevraagd. Aan de overlevenden is twintigduizend dollar smartengeld betaald. Maar het verleden bleef knagen. Vaak sluipt het leed ook binnen in het leven van wie later komt en maakt een slachtoffer van wie het niet zelf heeft meegemaakt. Het trauma dat de Holocaust in families heeft verwekt zit soms nog in het hoofd van de kleinkinderen, alsof het met de genen is meegereisd.

In een burgeroorlog of onder een brutale dictatuur is het lot van elk slachtoffer getekend door tragiek. Toch is het lijden van vrouwen en kinderen de laatste tijd nog toegenomen. Dat is niet te verwonderen. Oorlogen spelen zich nu veel minder af op slagvelden waar militairen, mannen dus, elkaar uitmoorden. Strategie en wapentechnologie hebben het strijdtoneel exponentieel vergroot. De burgerbevolking is volop schietschijf geworden. Waar krijgsheren opereren, zoals in vele Afrikaanse landen, zijn vrouwen en kinderen vaak de eerste slachtoffers.

Vrouwen

Martien Schotsmans is een Belgische juriste. Ze werkte voor Advocaten zonder Grenzen in Rwanda en interviewde slachtoffers van dictator Hissein Habré in Tsjaad. In Sierra Leone was ze hoofd van de *'legal and reconciliation unit'* van de waarheidscommissie. Ze toonde me een passage uit het dagboek dat ze bijhield toen ze in dat land met geschonden vrouwen sprak: 'Het meisje is nu ongeveer twintig. Op zekere dag werd ze door rebellen meegenomen. Spullen dragen, koken, poetsen, geslagen en verkracht worden: het ging in één moeite door. Maanden, jaren misschien. Het bush-leven is hard, maar

ze overleefde het. Voor de zekerheid werden de letters van de rebellengroep in haar borst gekerfd: RUF. Weglopen is er dan niet meer bij, want dan word je gegarandeerd door de anderen afgemaakt. Ze zit voor mij: sterk en hard. Ja, ze wil komen getuigen, neen, ze zal niemand van haar familie meebrengen om naast haar te zitten, ja, ze voelt zich sterk genoeg, ze zal de commissie alles vertellen, neen, ze hoeft haar verklaring niet meer door te nemen, ze herinnert zich elk detail perfect, neen, ze heeft geen medische zorgen nodig, en ja, de letters zijn van haar borst weggenomen en ze laat me het rauwe litteken zien: ongeveer drie op zes centimeter. Dat is wat ik ervan zie. De rest van haar littekens toont ze me niet. Tenminste niet vandaag.'

Seksueel misbruik is het noodlot van vele vrouwen in tijden van oorlog en repressie. Mannen verkrachten voor het plezier, om te vernederen, om een gemeenschap langs die omweg kapot te maken. Wat de pijn soms eindeloos verlengt is dat seksueel misbruik lang blijft nawerken. Het is een stigma. Er is vaak van de kant van familieleden, vrienden en burens weinig begrip, laat staan hulp bij de verwerking. Dat is ook wat verkrachters op het oog hebben: een gemeenschap blijvende schade toebrengen. In een burgeroorlog worden vrouwen zelfs niet door medestanders gespaard. Een bittere demonstratie daarvan is in Zimbabwe te vinden. In de jaren zeventig hebben vrouwen als rebel meegevochten in de strijd tegen het blanke bewind. Soms zijn zij in de kampen van de vrijheidsbewegingen het slachtoffer geworden van seksuele uitbuiting. Pas een goede twintig jaar later hebben enkelen het aangedurfd om dat aan te klagen. *Women of Resilience. The Voices of Women Ex-Combatants* (Harare, 2000) verhaalt de lotgevallen van negen onder hen.

Oorlog en zijn verwanten verstoren gezinsrelaties. Vrouwen blijven vaak als enige kostwinner achter. Zijzelf en hun gezin zijn dan economisch veel kwetsbaarder geworden. Soms brengt hen dat tot prostitutie, het risico op aids inbegrepen. Waar de echtgenoot als ex-soldaat of na gevangenschap terugkeert is er de confrontatie met een vrouw die noodgedwongen zelfstandiger is gaan denken en handelen. Familiaal geweld met opnieuw de vrouw als slachtoffer is dan een mogelijk gevolg.

In het verleden was er nauwelijks aandacht voor het lot van de vrouwen. Daar komt nu geleidelijk verandering in. Strafrechtbanken geven een groter gewicht aan seksueel misbruik. UNIFEM (United Nations Development Fund for Women) heeft al enkele malen gepleit voor een meer gericht zoeken naar wat vrouwen overkomt als een conflict ontspoort. Recente waarheidscommissies houden speciale hoorzittingen.

Kinderen

Eind oktober 2005 hebben jongeren in het vluchtelingenkamp van Kalma (Darfur) een dertigtal Soedanese en buitenlandse hulpverleners gegijzeld. Drie dagen duurde het. Hun boodschap: kinderen zijn de eerste én de zwakste slachtoffers van oorlogsgeweld, help ons. Het incident heeft amper de media gehaald.

Alleen al in Afrika zijn ze naar schatting met achttien miljoen, de jongeren die met of zonder familieleden op de vlucht zijn gegaan en in een kamp proberen te overleven. Hongersnood, de compagnon van burgeroorlogen, doodt daar en elders vele kinderen. In mijnenvelden sterven er weer andere, tijdens en soms lang na een conflict. Krijgsheren ontvoeren jongens en meisjes en

maken er soldaten van. In het noorden van Oeganda trekken elke avond zo'n dertigduizend kinderen, nachtpendelaars worden ze genoemd, van het platteland naar de stad. Zij gaan er schuilen voor de rebellen van het 'Leger van de Heer', uit schrik ontvoerd te worden. Over de kinderen van Sierra Leone schrijft Martien Schotsmans: 'Kinderen komen terug. Of niet. Sommigen zijn dood. Anderen zijn voorgoed verdwenen. Sommigen waren te jong, weten niet meer van welk dorp ze komen, wat hun naam was. Een jongetje van acht zit in mijn kantoor. Een van onze counselors praat met hem. Hij vertelt hoe hij werd ontvoerd toen hij drie was, wat zijn vaders naam was. Kan hij zich dat herinneren? Hij ziet er zo frêle uit voor een jongetje van acht. Ik laat hem tekenen. Is dit zijn huis? Ja, daar woonde hij vroeger. Dit is zijn televisie, zijn horloge. Maar hij verwacht het huis van zijn vader met dat van de rebellenvrouw die hem opnam, met dat van zijn pleegvader. Hij verwacht zijn lotgenootjes met zijn broer. Hij zou willen weten of zijn ouders nog leven. Maar hij weet niet meer van welk dorp hij komt, uit welke streek. Er zijn allerlei opsporingsprogramma's, foto's, lijsten met namen die over het ganse land verspreid worden. Wie kent dit kind? Niemand is opgedaagd. Misschien zijn de ouders dood. Misschien is er toch nog hoop, er komen nog elke dag vluchtelingen terug van Guinee, wie weet zijn de ouders daar naartoe gevlucht. Hij vertelt over zijn leven bij de rebellen. Hij wordt nu opgevangen door een aardige man en diens vrouw, die hem naar school laten gaan, hem een beetje als een nakomertje beschouwen, hem verwennen, hun eigen kinderen zijn al het huis uit en ze willen het jongetje graag houden. Dat voelt het jongetje maar al te

goed, dus vertelt hij niets aan zijn pleegvader, niet over zijn verleden, niet over zijn wens om zijn ouders terug te vinden, verscheurd door gevoelens van trouw zoals kinderen dat kunnen zijn. En dus moet ook met de pleegvader gepraat worden, lang en voorzichtig, tot hij ermee instemt dat we het jongetje nogmaals op het opsporingsnetwerk lanceren. Neen, voorlopig geen happy end, het is verder afwachten. En wie zal zeggen waar het jongetje uiteindelijk het beste af zal zijn?’

Het leed van jonge slachtoffers leeft lang. De gevolgen zijn vele jaren voelbaar. Trauma's die maar niet willen wijken. De gedwongen omgang met geweld die later agressie in hun gedrag kan injecteren. Verloren onderwijskansen die een niet meer te overwinnen handicap veroorzaken. Het gevecht met dát verleden gaat meestal de krachten van toch al zwaar geteisterde gemeenschappen te boven. Al zijn er uitzonderingen. In enkele Afrikaanse en Aziatische landen hebben overheid en bevolking activiteiten ontwikkeld die voormalige kindsoldaten voorbereiden op een zo normaal mogelijk leven. Buitenlandse hulp is een andere mogelijkheid. In Angola heeft het Christian Children's Fund, een Amerikaanse ngo, meer dan een miljoen kinderen begeleid in de verwerking van hun oorlogsmiserie. In het hart van het programma zat en zit de training van lokale hulpverleners. Hun materiaal is een mix van aloude rituelen en Westerse technieken. Ook traditionele genezers spelen een rol.

Wie is slachtoffer en wie niet?

In 2000 publiceerden vier Ierse journalisten een hallucinant boek. *Lost lives* heet het. Het verhaalt, zegt zijn on-

dertitel, *'the stories of the men, women and children who died as a result of the Northern Ireland troubles'*. Zijn stootkracht ligt in de droge portrettering van de slachtoffers. Nummer 1, een man van 28, stierf op 11 juni 1966. Nummer 3638, een vader van drie kinderen, is op 10 januari 2000 vermoord. Zestienhonderd bladzijden namen, leeftijden, ontmoetingen met de dood. Meer niet. Een lugubere 'wie is wie', een encyclopedie van het zinloze geweld.

Deze inventaris is, net als elke andere lijst van slachtoffers, het product van een selectie. Wie stierf is opgenomen, wie verminkt is niet. Altijd dringen zich keuzes op. Want slachtoffer word je in twee stappen. Eerst is er de aanslag op je fysieke integriteit, je psychisch welzijn of je materiële mogelijkheden. Dan is er de erkenning dat je geleden hebt. Die tweede fase is een ingewikkeld en vaak onvoorspelbaar proces. Tal van mechanismen, politieke en culturele, spelen erop in. Het resultaat daarvan is onvoorstelbaar ingrijpend. Voor sommigen komt de erkenning er en zo verwerven zij de rechten die ermee verbonden zijn, al is dat geen automatisme. Anderen zullen met hun pijn in de schaduw blijven staan. Onbekend, tenzij voor wie hen nabij is. De kans is groot dat hun confrontatie met het verleden veel meer zeer zal doen.

Het gewicht van politieke beslissingen

Het rapport van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie telt vele duizenden bladzijden. Daarvan zijn er 967 te vinden in boekdeel zeven, dat de namen van 21.523 mannen en vrouwen bevat. Zij zijn erkend als slachtoffer van de strijd tegen de apartheid. Maar achter die mensen zitten nog vele honderdduizenden zwarten, kleurlingen

en blanken verborgen. Hun letsels blijven naamloos. Dat is het gevolg van politieke beslissingen. De commissie had een beperkt mandaat. Alleen grove schendingen van mensenrechten kwamen voor rapportering in aanmerking: moord, foltering, kidnapping en zware mishandeling. Een willekeurige aanhouding, bijvoorbeeld, viel daarbuiten – ook al had de betrokkene geruime tijd in de gevangenis gezeten. Het verslag zelf zegt dat minstens zeventigduizend mensen die snijdende ervaring hebben opgedaan. De periode die de commissie mocht bestrijken lag gevat tussen 1 maart 1960 en 10 mei 1994. Ook dat sloot vele duizenden uit. Het mandaat had aanvankelijk een looptijd van tweeënhalve jaar. Later is dat wat verlengd, maar het bleef veel te weinig om alle slachtoffers van de apartheid in kaart te brengen. Alex Boraine, de nummer twee van de commissie, schrijft in zijn *A Country Unmasked. Inside South Africa's Truth and Reconciliation Commission* (2000) dat daarvoor twintig à dertig jaar nodig waren geweest. De kostprijs was een andere bron van beperkingen, ook al was er per jaar bijna zestien miljoen euro ter beschikking. Andere waarheidscommissies waren nog meer begrensd in hun mogelijkheden dan hun Zuid-Afrikaanse collega. Zij hebben, met andere woorden, nog minder slachtoffers kunnen identificeren.

Ook programma's die mensen vergoeden voor het opgelopen leed vragen om politieke beslissingen die als een zeef werken. Omgaan met een bitter verleden zit vol tragiek, maar het gedwongen wegcijferen van slachtoffers is zeker niet de minste uiting daarvan.

Cultuur telt mee

Elke burgeroorlog, elke genocide, elk dictatoriaal regime heeft zijn eigenheid. Waarden en normen, cultuur in de ruime zin van het woord, wegen ook sterk door in de aanpak van zo'n wrange erfenis. De gevolgen daarvan zijn goed voelbaar in de zoektocht naar slachtoffers. Ruime interpretaties van wat een familie is, gebruikelijk in Afrikaanse samenlevingen, verbreden de kring waarbinnen verdriet erkenning vindt. Waar seksueel misbruik niet als een zwaar misdrijf wordt beschouwd doet zich het omgekeerde voor. Dat is de reden waarom er in de lijst van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie minder vrouwen voorkomen dan verwacht.

Zich bekendmaken als slachtoffer, bijvoorbeeld bij een onderzoekscommissie, vereist een pak sociale vaardigheden. Je moet wat je is aangedaan een passende naam kunnen geven (*naming*), best de dader kennen (*blaming*) en weten wat er aan vergoeding beschikbaar is (*claiming*). Dat is een serieuze drempel. Trauma kan zo diep zitten dat mensen niet langer geloven in een of andere vorm van genoegdoening. Het maakt hen passief. Of ze zoeken de schaduw op uit wroeging, omdat zij het overleefd hebben en anderen niet.

Zeker zo belangrijk is de visie op slachtofferschap. Er zijn er die de naam 'slachtoffer' radicaal weigeren. Ze zien zichzelf als vrijheidsstrijder, martelaar, held en zo willen ze genoemd worden. Anderen geven de voorkeur aan 'overlever' als label. Dat klinkt minder hulpbehoevend, meer op de toekomst dan op het verleden gericht.

Competitie

De verleiding is groot om al degenen die geleden hebben als natuurlijke bondgenoten te zien, als leden van één harmonieuze familie. Maar zo is het in werkelijkheid niet. Het is dringen op de markt van medelijden en begrip. De inzet is groot: compensaties, positieve discriminatie op het vlak van onderwijs en huisvesting, waardering onder de vorm van monumenten, medailles, musea en herdenkingen, de plaats in het collectief geheugen.

Na de Tweede Wereldoorlog is er in België en Nederland een felle woordenstrijd uitgevochten tussen de slachtoffers van de Duitse bezetter. Verzetslui, weggevoerden, politieke gevangenen, communisten en overlevende joden hebben gepoogd om hun lijden als zwaarder te laten taxeren dan dat van de anderen. Dat debat is vandaag nog altijd niet helemaal afgelopen. Ook in het Rwanda van na de genocide doet zich zo iets voor. Een zevental organisaties van getroffenen vecht daar om voorrang. Onderlinge solidariteit is ver weg.

In een andere arena strijden groepen om wat Peter Novick, een Amerikaanse historicus, de gouden medaille van de '*Olympics of genocides*' heeft genoemd. Sommige joodse lobbies gaan daarbij zeer ver. Volgens hen is de Holocaust als genocide zo uniek dat andere gevallen van volkerenmoord dat etiket niet verdienen. Rond dat soort kwesties is in België al enige tijd een heftige discussie aan de gang. De Vlaamse gewestregering heeft geld en goesting voor de bouw van een groot museum over wat mensen elkaar aandoen. De joodse gemeenschap verwacht dat het over de Holocaust gaat. Een commissie van historici ziet het ruimer en wil een permanente

tentoonstelling over de mechanismen die tot massamoorden leidden. Ze zijn er nog niet uit.

Wat willen de slachtoffers en hun erfgenamen?

In de loop van 2006 heeft een officiële commissie het racistisch geweld in Wilmington (VS) bekeken. Zo'n doorlichting komt in Amerika wel meer voor. Maar hier is iets vreemds aan de hand. Er zit meer dan honderd jaar tussen de feiten en het onderzoek. Want wat nu onder de loep lag is in 1898 voorgevallen. Zestig zwarten zijn toen vermoord, meer dan tweeduizend op de vlucht gedreven. Vandaag stelt de commissie voor om de nazaten van de slachtoffers te vergoeden.

Mijn map met krantenknipsels bulkt van dat soort verhalen. Ik pluk er enkele jonge uit. Ooit, van 1884 tot 1915, was Namibië een Duitse kolonie. In 1904 kwam de Herero-bevolking tegen de kolonisator in opstand. Lot-har von Trotha, generaal van dienst, gaf het bevel elke Herero te doden. Mannen, vrouwen, kinderen én hun vee. Het was de eerste massamoord van wat een bloedige eeuw zou worden. In 2004 heeft de Duitse regering excuses en veel geld aangeboden. Maar de zaak is niet af. Een lokale ngo heeft Duitsland en twee firma's, waaronder Deutsche Bank, voor de rechter gedaagd. Er wordt 1,7 miljard euro schadevergoeding geëist. Onbetaalde schuld, heet dat.

Eind 2005, tweede voorbeeld, heeft de Braziliaanse regering twaalfhonderd dozen vol archiefmateriaal over de militaire dictatuur (1964-1985) vrijgegeven. Tienduizenden documenten getuigen over schendingen van mensenrechten. Zo komt ook daar het verleden weer tot

leven. Duitsland van zijn kant heeft in april 2006 vrije toegang beloofd tot de Holocaustarchieven. Die bevatten gegevens over meer dan zeventien miljoen concentratiekampgevangenen, dwangarbeiders en andere slachtoffers van het Derde Rijk. Het land had dat zestig jaar lang geweigerd. Voor honderdduizenden overlevenden of familieleden van wie stierf is dit een wijdopen venster op iets wat niet vergeten kan zijn. Of neem de zaak van de Noorse Lebensbornkinderen. De nazi's hebben er tijdens de bezetting een raszuiver volk willen kweken. Duitse vader, Noorse moeder. Na de oorlog werden de kinderen uitgespuwd. Nu slepen enkele ervan de Noorse regering voor het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg. Ze vinden dat ze onvoldoende beschermd zijn geweest in de homes waar ze waren gedumpt. Het meest bekende Lebensbornkind is Anni-Frid Lyngstad, de ABBA-zangeres.

Hetzelfde Hof kreeg in april 2006 Polen op bezoek. Het zijn familieleden van officieren die in 1940 op bevel van Jozef Stalin zijn vermoord. Zij willen na al die tijd de verantwoordelijkheid heel precies laten vastleggen. Het Russische gerecht geeft forfait en dus stappen ze naar Straatsburg. Australië kampt nog dagelijks met de nalatenschap van wat het de aboriginals heeft aangedaan. De waarheid daarover is lange tijd verzwegen. Die stilte had zo haar gevolgen. Niet gehinderd door enige wroeging lieten de blanke Australiërs allerlei vormen van zware discriminatie hun werk doen. Zo overleefde tot in 1970-1975 de gewoonte om kinderen uit aboriginalgezinnen weg te halen en ze in blanke families of tehuizen onder te brengen. In 1997 is daarover een onthutsend rapport verschenen, *Bringing Them Home*. Het opgeworpen

stof was nog niet gaan liggen toen weer een ander verslag voor grote opwinding zorgde. Geld dat in het laatste kwartaal van de twintigste eeuw bestemd was voor aboriginals is in de zwarte kas van de regering terechtgekomen en daar gebleven. Tijdens de Commonwealth Games in Melbourne (2006) hadden pamfletten het daarom steevast over de Stolenwealth Games. In Australië hokken eergisteren, gisteren en vandaag erg dicht bij elkaar.

Vergoeding voor geleden leed staat bij velen op nummer een. Te begrijpen als het om recent, dagelijks voelbaar verlies gaat. Maar ook zeer oude wonden wekken nog vragen om compensatie voor schade die nog doorwerkt. In sommige gevallen is het een morele genoegdoening die gezocht wordt, simpele erkenning als slachtoffer bijvoorbeeld. Of men wil opening van zaken, om eindelijk te horen wat er in het verleden gebeurd is. Voor weer anderen gaat het om schadeloosstelling, erkenning én informatie.

2 DE JAGERS

Er is Adolf Hitler en er is Arthur Neville Chamberlain, de Britse premier die de dictator in 1938 liet begaan. Er is Jozef Stalin en er zijn de westerse supporters die de goelags verdedigden. Er is Saddam Hoessein en er is de Amerikaanse regering die in 1989, enkele maanden na de vergassing van honderden Koerden, de hulp aan Irak verdubbelde. Er is Gideon Johannes Nieuwoudt, folteraar van zwarten en kleurlingen, en er is wijlen Protea, Vlaamse club van vrienden van de apartheid. Er zijn de

journalisten van haatradio Mille Collines in Kigali en er is het Pentagon dat de zender niet wou storen. Er zijn de jagers die doden en folteren en er zijn de toeschouwers die applaudisseren of de ogen sluiten. Allen zijn ze op een of andere manier verantwoordelijk.

Schuld is een veelkoppige draak

Elk brutaal conflict verwekt een grote verscheidenheid aan daders. Mannen en vrouwen, officiële instanties en particulieren, lokale mensen en buitenlanders, generaals en voetvolk. Het gewicht van hun schuld bepaalt hun plaats in de hiërarchie van het kwaad.

Bovenaan staan zij die gezondigd hebben tegen de strafwetten van de internationale gemeenschap. Misdaden tegen de mensheid, genocide, oorlogsmisdaden en grove schendingen van mensenrechten zijn de categorieën die het sterkst tot de verbeelding spreken. Zij trekken ook de meeste aandacht.

Veel verder daarvandaan, in een uitgestrekte grijze zone, zit de fout die niet van criminele, maar van politieke of morele aard is. In de nadagen van de apartheid is vaak beschuldigend gekeken naar al wie geprofiteerd heeft van het systeem. Zij hebben niet gemoord of gefolterd, maar zij stonden wel altijd op de eerste rij bij de verdeling van jobs, gezondheidszorg, onderwijs, huisvesting. Antjie Krog, Afrikaanse dichter en journalist, heeft ze beschreven in haar *Country of my Skull*. In het voorwoord bij de Nederlandse vertaling van dat boek trekt Adriaan van Dis de nood aan schuldgevoelens nog verder door. Ik citeer: 'Veel van wat er in Zuid-Afrika gebeurt, raakt onze toekomst. De verhouding tussen wit

en zwart staat voor rijk en arm, noord en zuid. (...) Veel van de vragen die Antjie Krog zichzelf stelt, zijn vragen die we ons ook hier kunnen stellen: in hoeverre profiteer ik van andermans achterstelling? Ben ik er persoonlijk verantwoordelijk voor? Wat hebben vernederden aan mijn schuld en schaamte? Wat verlangt het slachtoffer van de dader? Zal het verleden mij en mijn kindskinderen worden nagedragen?’ In de buurt van deze ‘*silent beneficiaries*’, zoals ze in de literatuur worden genoemd, staat een tweede groep: de omstanders die de andere richting uitkijken, die op hun handen blijven zitten. Samantha Power, een Amerikaanse journaliste, heeft ze in harde bewoordingen geportretteerd in ‘*Bystanders in genocide*’, een artikel dat in de *Atlantic Monthly* van september 2001 is verschenen. Daarin weegt ze de verantwoordelijkheid van de Verenigde Staten (en tussendoor van België en Frankrijk) tijdens de Rwandese genocide. Beleidsmensen in die landen wisten wat er gebeurde. Zij hadden de mogelijkheid om in te grijpen maar ze kozen voor het forfait – hoofdzakelijk om overwegingen van binnenlandse politiek. Een laatste categorie is de meest problematische omdat het niet altijd zeker is of er wel echt morele schuld is.

Ik presenteer de kwestie met een voorbeeld. In de zomer van 1994 zijn honderdduizenden Hutu’s Rwanda ontvlucht. Ze zijn terechtgekomen in kampen in Oost-Congo. Enkele nationale secties van Artsen zonder Grenzen hebben daar een prominente rol gespeeld in de opvang van zieke en ondervoede vluchtelingen. Na enige tijd bleek echter dat Hutu-extremisten de kampen misbruikten voor de hergroepering van de Interhamwe-milities. De mensen van AzG kwamen toen voor een pijn-

lijk dilemma te staan. Weggaan kon het doodvonnis betekenen voor talloze vluchtelingen. Blijven kon uitlopen op medeplichtigheid aan toekomstige acties van de Interhamwe. Het Belgische team heeft nog een jaar voortgewerkt. Daar is felle kritiek op gekomen, ook van zusterorganisaties. Mensen kunnen ook ongewild, zelfs te goeder trouw, drager worden van morele schuld.

Een veelvoud van motieven

In tribunalen en waarheidscommissies zit de ambitie om de toekomst zo veel mogelijk te vrijwaren van burgeroorlog, dictatuur of bloedige repressie. Daarbij is het van belang om te weten te komen wat de planners en de uitvoerders van groot onheil drijft. Wie hun motieven detecteert is beter in staat om preventief in te grijpen als nieuwe ontsporingen dreigen.

Er is een flinke bibliotheek te vullen met publicaties over de bronnen van gewelddadig gedrag. Daders, schrijft men, kunnen gedreven zijn door biologische, psychische, politieke en culturele stimuli. Ik beperk me tot een korte rondgang in de literatuur over politiek en cultuur als leveranciers van drijfveren.

1. Dictaturen, vooral de militaire versie ervan, hebben altijd en overal een voor de hand liggend motief aange-reikt: orders zijn orders. Die redenering wordt zo nodig versterkt met fysieke dwang voor wie aarzelt. Sinds de processen van Neurenberg ontslaat een bevel van hogerhand een dader niet meer van schuld. Maar tot op vandaag blijft 'bevel is bevel' een van de meest krachtige prikkels die mensen er toe aanzetten om te moorden en te folteren.

2. Bovendien fabriceert zowat elk repressief regime wetten die misdrijven in naam van de staat volledig dekken. Dat neemt eventuele aarzelingen bij potentiële daders weg. Of geeft een gevoel van onschuld bij wie misdaden gepleegd heeft. Frankrijk kende tijdens de Tweede Wereldoorlog een zogeheten *collaboration d'état*. Een inheems bestuursapparaat, het Vichyregime, nam een door de Duitse bezetter aangereikte orde over. Velen hebben, in het geloof dat 'Vichy' een legitieme regering was, naar de wetten ervan gehandeld. Zelfs als dit leidde tot medewerking aan de jacht op joden. Dat is ook een cruciaal probleem in postcommunistisch Centraal- en Oost-Europa. De geheime politie en haar informanten, de rechters en de censoren gedroegen zich volgens het boekje. Het gedrag dat daaruit voortvloeide was in hun ogen niet verboden door de toen geldende strafwet.

3. Adriaan Vlok, minister van Wet en Orde in de laatste apartheidsregering, heeft voor de waarheidscommissie aangetoond hoe ook langs omwegen mensen werden verleid tot gruwelijke misdaden. Het ambigue taalgebruik in politieke kringen moest de eventuele drempels slopen. Van woorden als 'vernietig', 'uittewis', 'uitroei', 'elimineer', 'neutraliseer', 'taking out', 'informal policing', 'methods other than detention' werd in gesprekken met de politie en het leger geen precieze definitie gegeven. Dat gaf die instanties en hun mensen heel veel interpretatieruimte. Het zijn woorden die moorden.

4. Nog een stap verder is er het beroep op termen die de tegenstander zijn menselijke aard ontnemen. Het is een techniek die van doodgewone mannen en vrouwen moor-

denaars maakt. Rwanda heeft in de lente van 1994 voor een overtuigende demonstratie gezorgd. Radio Mille Collines noemde de Tutsi's kakkerlakken. Voor tienduizenden Hutu's was het een alibi om hun burens uit de weg te ruimen. Servische militieleden noemden de moslims honden. Die mag je afknallen.

5. Een motief par excellence is de gedachte dat een (mis)daad een politiek-ideologisch draagvlak heeft. Geweld wordt dan gezien als moreel verantwoord. Het is een instrument in de vrijheidstrijd, bijvoorbeeld. Of het is een antwoord op nog grover geweld van de kant van een repressieve staat of van de vijand.

6. Een cultuur van straffeloosheid kweekt daders. Dat is een laatste, maar zeker niet de minste leverancier van motieven. Als jaar na jaar, conflict na conflict de spons geveegd wordt over schendingen van mensenrechten blijven maar weinig grendels op gewelddadig gedrag overeind.

Er zijn daders bij wie al die motieven samenvloeien. Zij bevolken de donkerste kern van wat burgeroorlogen en dictaturen aan geweld veroorzaken. Ook nadien blijven zij taai ongerief. Een Zuid-Afrikaans voorbeeld.

Truth and lies (2001) is een fotoboek van Jillian Edelstein over de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie. Zij portretteert, in de marge van de openbare hearings, daders op zoek naar amnestie en slachtoffers op zoek naar erkenning. Michael Ignatieff schreef de inleiding. Ik kijk even door zijn ogen naar een van de foto's. Twee mannen. Een veiligheidsagent. En Gideon Johannes Nieuwoudt, notoir moordenaar en folteraar, na zijn pleidooi voor

amnestie. Ignatieff zegt, in mijn vertaling: 'Dit is een merkwaardige opname. Nieuwoudt kijkt strak in de lens, een sigaret op een achteloos mannelijke wijze in de ene hand, de andere in de broekzak. Maar er is, vooral, de hint van een glimlach. Deze man martelde mannen en vrouwen met de sigaret die hij zo nonchalant in de rechterhand houdt. Hij geniet van de aandacht van de camera. Zijn blik lijkt me te zeggen: ja, ik ben een van de diepste geheimen van de apartheid. In het hart ervan, daar zat ik. Berecht me zoveel en zo lang je wil. *I don't care.*' De foto toont wat de Truth and Reconciliation Commission niet kon laten zien: de zelfverzekerdheid van wie besliste over leven en dood, van wie ongegeneerd blijft liegen, van de apartheid na de apartheid.

Nieuwoudt, Afrikaner in hart en nieren, is eenentwintig als hij zich verbouwt tot *born-again Christian*. Vijf jaar later, hij is dan officier bij de veiligheidspolitie, vermoordt hij Steve Biko. Niet omdat die een bijzonder gevaarlijke tegenstander van de apartheid was. Maar, dixit Nieuwoudt, omdat het zo'n arrogante kaffer was. Stel je voor, hij wou niet gaan staan tijdens zijn ondervraging. Biko was de eerste in een lange rij van liquidaties waar Nieuwoudt de hand in had. Voor de waarheidscommissie, als hij zijn vraag om amnestie toelichtte, ontkende hij de meeste moorden niet. Alleen zweeg hij over de ware toedracht van zaken. Waarom die mannen moesten sterven en hoe hij daarbij tewerk ging, daar vertelde hij weinig of niets over. Hij kreeg geen algemene amnestie, werd aangehouden en moest twintig jaar de gevangenis in. Dat begreep hij niet. Bij zijn veroordeling zei hij tot een journalist: 'Nu zie je hoe klein de zucht naar

verzoening hier is.’ Nieuwoudt is het prototype van de dader die rotsvast in zijn eigen gelijk gelooft. Er is de religieuze component: de bijbel in handbereik, trouw lid van de apartheidsgezinde Nederlandse Hervormde Kerk. Communistenhaat ook. Zijn psychiater liet de waarheidscommissie weten dat hij zijn hele leven lang getekend is gebleven door een gebeurtenis uit zijn jeugd. Op school kwam een dominee die uit Roemenië was weggevlucht, vertellen hoe hij jarenlang gefolterd was geweest. En Nieuwoudt is overtuigd van de suprematie van het blanke ras. Hij moordde, zo zei hij zelf, voor God en voor het blanke Zuid-Afrika.

Zelfbeklag is dat soort mensen niet vreemd. In Nieuwoudts pleidooi voor amnestie was te horen dat hij kapotging aan posttraumatische stress. Of in de woorden van zijn psychiater: *‘I think Mr Nieuwoudt just killed too many people and it just became too much for him.’* Ook inlevingsvermogen is hem en zijn soortgenoten vreemd. Nieuwoudt vermoordde in de jaren tachtig Siphiwo Mtimkhulu, een zwarte studentenleider. Hij vroeg en kreeg van de waarheidscommissie in 1998 amnestie voor die daad – al bleef hij, tot grote ontzetting van de moeder, vaag over de omstandigheden waarin de jongen was omgebracht. Kort daarna trok hij met een televisieploeg naar de familie van Mtimkhulu, zogezegd om vergiffenis te vragen. Het hele land kreeg tijdens het journaal te zien hoe de zoon van Siphiwo hem met een vaas op het hoofd sloeg. Daders kijken altijd heel anders dan slachtoffers naar wat gebeurd is. Bij mensen als Nieuwoudt is die kloof onoverbrugbaar.

Gideon Johannes Nieuwoudt is eind augustus 2005 gestorven, 54 jaar oud. Hij had rokerskanker. De sigaret

waarmee hij zwarten en kleurlingen folterde voltrok het vonnis.

3 WAAR SLACHTOFFERS EN DADERS GEREGELD VAN ROL WISSELEN

‘Wie zijn de goeden? Dat is altijd de eerste en belangrijkste vraag van een welwillende Europeaan (...). Wie zijn in deze film de goeden en wie zijn de slechten. Bij Vietnam was dat gemakkelijk: het Vietnamese volk was het slachtoffer en de Amerikanen waren de boosdoeners. Hetzelfde geldt voor de apartheid: je kon gemakkelijk inzien dat apartheid een misdaad was en dat de strijd voor gelijke burgerrechten, voor vrijheid en gelijkheid en menselijke waardigheid een gerechtvaardigde strijd was.’ Met deze zinnen begint Amos Oz zijn *Hoe genees je een fanaticus* (2006). Maar, zegt hij, in het Israëliisch-Arabische conflict liggen de zaken minder duidelijk. Je weet niet wie de engelen en wie de duivels zijn. De ingewikkelde puzzel in het Midden-Oosten is geen uitzondering. Spreek in Burundi van genocide en Hutu’s en Tutsi’s brengen een verschillende periode in de bloedige geschiedenis van hun land ter sprake. Ze zijn verstrikt geraakt in een spiraal van wederzijdse beschuldigingen. Ik heb het meegemaakt tijdens een speciale sessie over verzoening in het Burundees parlement.

Ex-Joegoslavië is een ander treffend voorbeeld. Serviërs vinden in een oorlog met de Turken, uit de veertiende eeuw nota bene, redenen om nu nog de Bosnische moslims te verachten. Over de Kroaten zijn ze niet vergeten dat zij tussen 1940 en 1945, in naam van de nazi’s, de

Serviërs hebben geterroriseerd. Zo koloniseert elke bevolkingsgroep daar een episode uit het verleden om er gebruik en misbruik van te maken. De oorlog in deze regio heeft de cocktail van historische ingrediënten nog explosiever gemaakt. Telkens ook focust het geheugen op de periodes waarin men slachtoffer was. Het is in dit verband dat Vera M., een van mijn personages, mijn expeditie in het land van het onverwerkt verleden vervoecht.

Gedeelde verantwoordelijkheid

De Kroatische stad Vukovar is, na een belegering die drie maanden duurde, op 18 november 1991 door troepen van het Joegoslavische Volksleger ingenomen. Meer dan negentig procent van de huizen was toen al vernield. Maar het ergste moest nog komen. Twee dagen later halen de overwinnaars 250 gewonden en verpleegkundigen uit het plaatselijke hospitaal, brengen hen naar een varkensboerderij in het naburige Ovčara, executeren hen en dumpen de lichamen in een massagraf. Zo'n vijfduizend andere inwoners worden in een hangar, even buiten de stad, verzameld. Hun eindbestemming, voor sommigen ook in letterlijke zin, is een van de kampen in Servisch gebied.

Het is 18 november 2002. Naar jaarlijkse gewoonte herdenkt Vukovar de Servische moorden van eind 1991. Samen met een Leuvense collega neem ik er deel aan een symposium over mensenrechten. Ik praat met overlevenden van de Servische kampen, bekijk met hen wat nog altijd een verwoeste stad is (precies een van de filmsets van *Saving Private Ryan*, denk ik), stap mee op in een bloemenhulde bij het monument in Ovčara. En doe dat alles met erg gemengde gevoelens, want blijkbaar ben ik

ongewild in een nationalistisch ritueel terechtgekomen. 's Avonds, in een restaurant, volgen de verhalen over Servische wreedheden elkaar op. Het wordt even stil als Vera M. vertelt over de moord op haar vader, haar broer, haar lief. Het trauma zit erg diep, net als de wrok en de haat jegens de voormalige bezetters. Ik voel absoluut niet de behoefte om met haar in discussie te gaan. Die confrontatie zoek ik aan tafel wel met historici en sociologen van de Universiteit van Zagreb. Maar ze nemen het niet. Hun stelling is simpel: de Serviërs hebben het monopolie van extreem geweld. De sfeer verkilt nog als wij, mijn collega en ikzelf, de kwestie van de gedeelde verantwoordelijkheid op tafel leggen. Zijn er niet de wandaden van het Kroatische leger in de Krajina, waar veel Serviërs woonden? Schuins tegenover mij zit een man die zich kolonel noemt. Hij heeft elf jaar geleden meegevochten. 's Namiddags had hij mij het graf van zijn broer getoond, gedood door een Servische granaat. Nu spreekt zijn lichaamstaal van ingehouden woede. Wat denken die betweters uit België wel? Hebben zij ons verdriet niet gezien? Even overvalt mij een gevoel van schaamte. Na het eten lopen we met Vera M. en enkele van haar vrienden door Vukovar. Ik zie hoe een van hen spuwt naar het in cyrillische letters gedrukte overlijdensbericht van een buur, een Serviër. Bij het afscheid krijg ik een stenen replica, twintig centimeter groot, van de doorzefde watertoren van Vukovar, een van de symbolen van de verwoesting. Het ding oogt erg realistisch. Een laatste poging om mij te overtuigen? Later zal ik horen dat twee maanden voordien graven op een Servisch kerkhof werden beschadigd. Het was dat jaar in Vukovar het zevende incident van die aard. In 2003 was het weer

van dat. Ook een Servisch-orthodoxe kerk was het doelwit van vernielingen.

Voetbalclub Dinamo Zagreb heeft in 2006 de opbrengst van zijn laatste competitie-match cadeau gedaan aan een 'stichting voor de waarheid van de oorlog in het vaderland'. Het geld is bedoeld voor de Kroaten die in Den Haag vastzitten, in afwachting van hun proces. Want dat zijn helden. Vooral generaal Ante Gotovina scoort hoog. Hij was als officier betrokken in de Operatie Storm, het blitzoffensief waarmee de Kroaten in augustus 1995 de Krajina-regio op de Serviërs heroverden. Een Vlaams journalist, Mon Vanderostyne, was de eerste buitenlandse verslaggever die de streek kon bezoeken. Uit zijn verslag in de krant *De Standaard* van die dagen: 'Links en rechts van de weg, over een afstand van meer dan vijftig kilometer, stonden alle boerderijen in brand. Dat was de tactiek van de verschroeide aarde. Honderdvijftigduizend Serviërs waren verdreven; de politiek van brandstichting moest verhinderen dat ze nog ooit zouden terugkeren.' Vanderostyne zag een politie-eenheid uit de buurt van Vukovar, ver van huis dus, 'auto's stelen en vrachtwagens volladen: met tv's, hifi-ketens, dozen schoenen, loodzware koffers en grote zakken met een ondefinieerbare inhoud.' De officiële aanklacht tegen Gotovina vermeldt willekeurige executies en folteringen. Maar voor Vera M. en haar lotgenoten is en blijft hij een held.

Het toeval bracht me in Vukovar, Kroatië. Het had ook Knin, in de Krajina, kunnen zijn. Dan had ik gelijkaardige verhalen gehoord, maar dan in een Servische versie. Zo'n selectief beslag op de geschiedenis bemoeilijkt

de verwerking van een donker verleden. De erkenning van elkaars kwetsuren is een cruciale, maar ook een bijzonder moeilijke stap in het genezingsproces. Noord-Ierland bewijst dat al jaren. Ordetroepen en protestantse paramilitairen hebben meer dan duizend katholieke burgers vermoord. De IRA en aanverwante milities van hun kant zijn verantwoordelijk voor zowat zestig procent van alle doden die tussen 1966 en 1999 gevallen zijn. Beide kampen zien zichzelf als slachtoffer en de anderen als daders. Gelukkig zijn er, midden in een zee van onbegrip, altijd wel eilandjes van respect voor wat een pijnlijke waarheid is: dat daders en slachtoffers vaak van positie gewisseld hebben. In de lente van 2004 heb ik in Belfast de bewoners van zo'n eiland aan het werk gezien. De aanleiding was een rondetafelgesprek over verzoening. Mensen uit de twee werelden waaruit de stad bestaat kwamen er zoeken naar wat hen bindt. De deelnemers zaten alfabetisch, katholiek naast protestant, republikein naast loyalist. Ik sprak er met Monica McWilliams. Zij stichtte in 1996 een pluralistische vrouwenpartij, de Northern Ireland Women's Coalition, en zetelde voor die formatie in de Noord-Ierse Assemblee. Vrouwen, zei ze, slaan gemakkelijker bruggen. Erkennen ook vlotter dat elke kant slachtoffers en daders telt. 'Dat hebben we bewezen tijdens de onderhandelingen die naar het Goede Vrijdag-akkoord, de eerste stap naar echte vrede, zouden leiden. De mannen liepen vaak uit pure frustratie de zaal uit. De vrouwen bleven praten. Wij zien een compromis als een teken van sterkte, niet van zwakte.' Een Britse onderhandelaar zei later in een interview: 'Telkens wanneer de mannen elkaar beschuldigden van wandaden uit het verleden vertelden de vrouwen over

hun kinderen, hun verdriet, hun hoop voor een beter leven. Dat ontgrendelde de discussies.'

Kindsoldaten

Van bepaalde personen is bijzonder moeilijk te zeggen of ze dader zijn dan wel slachtoffer. Kindsoldaten, het meest schrijnende voorbeeld, zijn een mix van beide. Soms hebben ze actief meegewerkt aan de meest gruwelijke vormen van geweld. Tegelijkertijd zijn ze in vele gevallen ontvoerd, gedwongen om te moorden en zelf herhaaldelijk mishandeld. Het verleden dat zij te verwerken hebben is bijzonder ambigu.

Over het aantal kindsoldaten circuleren uiteenlopende berichten. Het cijfer dat het vaakst voorkomt is driehonderdduizend, allemaal jonger dan achttien jaar. Ze zijn in een dertigtal landen te vinden. Tot voor kort stonden vooral Sierra Leone, Liberia en Oeganda vooraan in het nieuws. Afrika dus weer. Maar er is evenveel reden om naar Azië te kijken. In Afghanistan, India (meer bepaald in Kasjmir), Indonesië (bij de rebellen in Atjeh), Laos, Myanmar, de Filippijnen, Nepal en Sri Lanka (bij de Tamil Tijgers) zijn de laatste jaren vele kinderen als soldaat aan het werk gezet.

Duitsland joeg op het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn eigen kinderen in de vuurlinie. In België en in Nederland zijn duizenden mannen als vrijwilliger aan het oostfront gaan vechten. Sommigen waren een stuk jonger dan achttien. Het verschijnsel is dus zeker niet nieuw. Toch is er sinds de jaren negentig sprake van een spectaculaire toename. Twee ontwikkelingen spelen daarbij een rol. Handwapens zijn veel lichter geworden en zijn dus beter door kinderen te hanteren. En er is de op-

mars van krijgsheren en hun bendes. Niet gehinderd door de conventies van Genève of door enige erecode zijn jongeren voor hen een voor de hand liggende prooi.

In 1994 vroegen de Verenigde Naties Graça Machel, weduwe van een voormalige president van Mozambique, om een rapport te schrijven over kinderen in de oorlog. Ze publiceerde het in 1996. Acht jaar later zei ze daarover dat de kwestie toen nauwelijks belangstelling wekte. Zelfs de problematiek van de kindsoldaten trok geen aandacht. Dat is kort nadien veranderd. Enkele internationale ngo's, waaronder Human Rights Watch en Amnesty International, vormden in 1998 de Coalition to Stop the Use of Child Soldiers. In februari 2002 is de VN-Conventie over de Rechten van het Kind aangevuld met een protocol dat de minimumleeftijd voor inzet in gewapende conflicten op achttien jaar legt. Halfweg 2005 hadden honderd staten het protocol geratificeerd. En voor het Internationaal Strafhof is de rekrutering van kinderen onder de vijftien jaar een oorlogsmisdaad. Maar daarmee is het verschijnsel de wereld niet uit. In haar rapport 2001-2004 schrijft de Coalition dat met het einde van de oorlogen in Afghanistan, Angola, Sierra Leone meer dan veertigduizend kindsoldaten gedemobiliseerd werden. Maar ondertussen waren er alleen al in Ivoorkust en Liberia dertigduizend nieuwe gevallen gesignaleerd. Zelfs ratificatie van het protocol weerhoudt landen niet. De Verenigde Staten geven het voorbeeld. Zij hebben zeventienjarigen in Afghanistan en Irak ingezet.

Graça Machel, nu mevrouw Nelson Mandela, schreef ook het voorwoord van het laatste rapport van de Coalition. Het gaat veel te traag, zegt ze. Zij heeft kritiek op

de *silent partners* van wie met kindsoldaten werkt. Er zijn de bedrijven en regeringen in Noord-Amerika en Europa die hen wapens en militaire training leveren. Landen als Duitsland en Noorwegen weigeren asiel te verlenen aan gewezen kindsoldaten. Ook weer een demonstratie van morele schuld?

DEEL II

HET RUIMEN VAN PIJN EN PUIN

LANDEN DIE EEN BURGEROORLOG OF EEN REPRESSIEF REGIME
OVERLEVEN KUNNEN SLECHTS EEN BEPERKT AANTAL WEGEN INSLAAN.

DE GEBRUIKELIJKE OPTIES ZIJN DE BESTRAFFING VAN
WIE VERANTWOORDELIJK IS VOOR DE GEPLEEGDE MISDADEN,
AMNESTIE, EEN WAARHEIDSCOMMISSIE EN ENKELE VARIANTEN
VAN DIE DRIE. IN DE HOOFDSTUKKEN DIE VOLGEN LOOP IK
DIE PADEN EEN VOOR EEN AF, SPEUREND NAAR WAT ZE BIEDEN
AAN KANSEN EN RISICO'S, AAN SUCCESSEN EN MISLUKKINGEN.

MIJN ZOEKTOCHT NAAR WAT HET VERLEDEN HET BEST
VERTEERBAAR MAAKT EN DE TOEKOMST HET MINST BELAST
KAN NU ECHT BEGINNEN.

1

DE POLITIEK VAN DE HARDE HAND

Er zijn van die woorden waarmee je vele kanten uit kan. Gerechtigheid is er zo een. Zijn lading is veelkleurig. Waarheidscommissies zijn gebouwd op de veronderstelling dat de herinnering de ultieme vorm van gerechtigheid is. De term valt ook als er sprake is van het vergoeden van slachtoffers. Dan zit de betekenis dicht bij 'rechtvaardigheid', dat andere *mot-valise*. Maar het vaakst toch verwijst het woord naar wat de uitkomst is of zou moeten zijn van een strafrechterlijke beslissing. Die inhoud zit heel duidelijk in de uitdrukking 'gerechtigheid is geschied'. Het is onder die vlag dat dit hoofdstuk zal varen.

Maar eerst terug naar Ethiopië, naar de processen tegen Mengistu en zijn medestanders. Voor mij, buitenlandse waarnemer in dat tribunaal, had het hele gebeuren iets hallucinants. In mijn hoofd wonen de beelden van de naoorlogse berechting van de collaborateurs, de zwartzakken in de Vlaamse volkstaal van toen. Luide afkeuring als het publiek de straf te mild vond, applaus als de doodstraf viel. Daar, in Addis, niets daarvan. Iedereen luistert ademloos. De beschuldigten kunnen rustig het woord nemen. Boven het hoofd van de openbare aanklager, tegen het plafond, hangt een reusachtig schild met hamer en sikkel, de symbolen van het bewind dat voor zijn rechters staat. (Het is alsof, zo'n zestig jaar geleden, de vrienden van de Duitse bezetter in België en Nederland ge-

vonnist zouden zijn onder het teken van het hakenkruis.) Als de elektriciteit even uitvalt verhuizen beklaagden en publiek naar een aanpalende tuin. Er is zon, thee en er wordt wat gewandeld. Alleen een paar soldaten scheiden de slachtoffers van hun beulen. Later zal ik merken dat ook hier schijn bedriegt.

Duizenden kilometers daarvandaan, in Den Haag, wordt ondertussen geschiedenis geschreven. Begin augustus 2001 veroordeelde het Internationaal Tribunaal voor ex-Joegoslavië de Bosnisch-Servische generaal Radislav Krstic tot zesenvieftig jaar opsluiting. Het Hof bestemde zijn aandeel in de moordpartijen in Srebrenica als genocidaal gedrag. Het was de allereerste keer dat in Europa iemand voor volkerenmoord gevonnis werd. In Arusha, waar de Rwandese genocide op de agenda staat, hebben rechters gelijkaardige verdikten gevelde.

1. VAN SOLFERINO TOT ROME

Ethiopië en de tribunalen van Den Haag en Arusha zijn voorbeelden van de harde interpretatie van gerechtigheid. Zij rust op de gedachte dat voor grove schendingen van mensenrechten en aanverwante misdaden mildheid uitgesloten is. Helemaal nieuw is deze visie niet. Toch is de echte doorbraak ervan pas in de laatste vijftientig, dertig jaar gekomen.

Verre wortels

In de *New York Times* van 24 maart 2005 maakte Thomas Friedman, huiscolumnist, een merkwaardige reis in de

tijd. Amerikaanse soldaten, schrijft hij, hebben in Afghanistan en Irak al minstens zesentwintig krijgsgevangenen omgebracht. Er is daar nauwelijks deining over. Friedman gaat dan meer dan tweehonderd jaar terug in de historie van zijn land. Het is 1776 en George Washington, die de allereerste president van de Verenigde Staten zal worden, leidt de Amerikaanse troepen in de strijd tegen de Britse koloniale mogendheid. Hij bezweert zijn soldaten de gevangengenomen tegenstanders humaan te behandelen, geheel in de lijn van de idealen van de Amerikaanse revolutie. Wat zijn we dat vergeten, zucht Friedman. Hij vergeet te vermelden dat in 1863 een andere Amerikaan, Francis Lieber, als eerste de beginselen van het oorlogsrecht op papier heeft gezet. Hij deed dat in volle burgeroorlog. Al in 1865 zijn soldaten veroordeeld omdat ze de principes geschonden hadden. De richtlijnen van George Washington en de Lieber-code zijn vroege etappes in een ontwikkeling die de wereld naar de internationale tribunalen van vandaag zullen leiden.

Aanvankelijk is het bijna steeds een oorlog geweest die verdere stappen in de strijd tegen straffeloosheid uitlokte. Wat er op het slagveld gebeurde was lange tijd gebonden aan wat schrijver Michael Ignatieff de *warrior's honor* noemt, een militaire erecode. Bijvoorbeeld, dat men toch best spaarzaam omging met soldaten en de gewonden beter een goede verzorging gaf. Huurlingen waren immers duur en vrijwilligers schaars. Maar een weinig lang ging het om ongeschreven regels, die slechts in beperkte mate afdwingbaar waren. Bovendien is de oorlog een monster dat voortdurend van gedaante verandert en in die metamorfose verliezen ethische principes keer op keer hun kracht en betekenis. Elk nieuw conflict

schreeuwt om een verfijning van de afspraken. Het is geen toeval dat juist de veldslag bij het Italiaanse Solferino (24 juni 1859) Henri Dunant aan het bedenken van het Internationale Rode Kruis zette. Halverwege de negentiende eeuw was de bestaande erecode in verval geraakt. De dienstplicht bleek een bijna onuitputtelijke leverancier van kanonnenvlees te zijn. De technologie, onder meer de introductie van het machinegeweer, deed de rest. De slag bij Solferino produceerde niet alleen zo'n veertigduizend doden, maar liet evenzovele gewonden verkommeren. Dunant zocht naar spelregels die de oorlog in zijn nieuwe gestalte iets beschaafder konden maken. Hij schreef, toen ook Lieber daarmee bezig was, de eerste lijnen van wat de bijbel van het humanitair recht zou worden. De eerste afspraak, over de behandeling van zieke en gewonde soldaten, kwam er al in 1864. Zestien landen ondertekenden het document en verbonden er zich toe om inbreuken te bestraffen. Brussel was tien jaar later het toneel van een conferentie die de reikwijdte van de conventie uitbreidde.

De Eerste Wereldoorlog met zijn vele Solferino's liet duidelijk zien dat er meer nodig was dan enkele hooggestemde teksten. Bovendien had Turkije in 1915 de vroegste volkerenmoord van de twintigste eeuw gepleegd. Zijn Armeense bevolking was er het slachtoffer van. Vragen rond verantwoordelijkheid waren niet te ontwijken. Er kwamen pogingen om een internationaal tribunaal op te richten en oorlogsmisdaden te berechten. Maar het beginsel van de soevereiniteit van elke staat bleek een onoverkomelijke hinderpaal. Dat buitenlandse mogendheden Duitse of Turkse burgers, laat staan militairen of politici, zouden berechten was een brug te ver. Voor kei-

zer Willem II wou men nog wel een uitzondering maken. Hij was toch de aanstoker van al dat oorlogskwaad. Maar Nederland, waar de keizer een toevlucht had gezocht, weigerde hem uit te leveren. Bijgevolg ging zowat al wie rekenschap moest afleggen vrijuit. Het is een kerkhof van gemiste kansen. De herinnering daaraan zou wel de meer productieve reacties van na de Tweede Wereldoorlog voeden.

Groeisprongen

Van 1945 tot 1949 komt de strijd tegen de straffeloosheid in een stroomversnelling terecht. Vijf wonderlijke jaren zijn het. De groei loopt over twee sporen. Internationale en nationale tribunalen vonnisten honderdduizenden grote en kleine plegers van oorlogsgeweld, zij het alleen aan de kant van de verliezers. Het is ook een tijd waarin juridische munitie ontstaat (conventies, strafwetten) waarmee in de toekomst grove schendingen van mensenrechten beter strafbaar zullen zijn.

Op zoek naar gerechtigheid

Na 11 november 1918 was de internationale gemeenschap van die tijd er niet in geslaagd om recht te spreken. De geallieerden hadden wel, in een poging om toch nog iets te redden, zo'n negenhonderd oorlogsmisdadigers aan het Duitse Opperste Gerechtshof overgedragen. Tot veroordelingen kwam het ook daar niet. Niet zo na Wereldoorlog II. Al vóór 8 mei 1945 hadden Amerikanen, Britten, Russen en Fransen beslist om te breken met de gouden regel van de nationale soevereiniteit. Zij zelf zouden in Duitsland en in Japan oordelen en veroordelen.

Op 20 november 1945 hield het Internationaal Militair Tribunaal van Neurenberg, de meest zichtbare uiting van die breuk met het verleden, zijn eerste zitting. Van de tweeëntwintig nazikopstukken zou het er drie vrijspreeken, zeven voor lange tijd naar de gevangenis sturen en de overigen laten ophangen. In Tokio was een tweede internationaal tribunaal aan het werk. Ondertussen waren ook de mindere goden aangepakt. Elke bezettingsmacht berechtte in de eigen zone in Duitsland duizenden oorlogsmisdadigers. De Amerikanen spraken 450 doodvonnissen uit, de Britten 240. Hetzelfde gebeurde in Japan.

Op een nog grotere schaal is recht gesproken in nationale tribunalen. Dat was zeker zo in de landen die een Duitse bezetting hadden gekend. Er is weinig geweten over de processen in dat deel van bezet Europa dat in de invloedssfeer van de Sovjetunie kwam te liggen. Maar er zijn wel precieze gegevens over België, Denemarken, Frankrijk, Nederland en Noorwegen. Daar hebben honderdduizenden inwoners een soms hoge prijs betaald voor hun collaboratie met de Duitsers. In België gaat het om meer dan negentigduizend mannen en vrouwen die in de gevangenis hebben gezeten of hun politieke en burgerlijke rechten zijn afgenomen. Nederland strafte ruim honderddertigduizend foute landgenoten.

Wat bracht het op? Wat tijdens de oorlog gebeurde mocht niet in de vergetelheid verdwijnen. Dat was het ene streefdoel. Daarom is in vele honderden rechtbanken gepoogd om het verleden vast te leggen, in aanklachten, getuigenissen en vonnissen. Men wilde bovendien afrekenen met de cultuur van de straffeloosheid. Het is, helaas, niet helemaal goed afgelopen. In hun berechting

van de binnenlandse vrienden van de Duitsers zijn landen als België en Nederland nu en dan ontspoord. Er is mishandeld, aanvankelijk overmatig streng gestraft en er was weinig aandacht voor de rechten van de verdediging. Ook is nergens, niet in Neurenberg of Tokio, het oorlogsgedrag van de overwinnaars gewikt en gewogen. Op die tribunalen rust bijgevolg het verwijt dat het een juridische wraakoefening was door wie de oorlog had gewonnen. Tegelijkertijd is de afrekening met de gruwel onaf gebleven. De geallieerden hebben honderden nazi's, notoire misdadigers soms, ongestraft gelaten omdat die mensen als bondgenoten inzetbaar waren in het kader van de Koude Oorlog. Zelfs de Belgische Robert Verbelen, tijdens de Duitse bezetting in zijn land de leider van het zwartste doodseskader, is dankzij de Amerikanen aan een veroordeling ontsnapt. Bovendien was het oorspronkelijk de bedoeling dat de Duitsers en hun Europese bondgenoten ook zelf een deel van hun bevolking zouden berechten. Dat bleef grotendeels een vrome wens. De denazificatie in Duitsland en Oostenrijk is mislukt. In Italië is al in juni 1946, juridisch gezien, de spons over het verleden geveegd.

Toch is de balans niet negatief. Het internationale tribunaal dat Goering en consorten berechtte verwierf een hoge precedentwaarde. Er is sindsdien naar aanleiding van weer nieuwe oorlogen gepleit voor een operatie à la Neurenberg. Een stap vooruit, in vergelijking met de vroegere aanpak, is dat schuld en boete nu niet langer een hele natie maar individuen treffen. Na 1918 was de verantwoordelijkheid voor gruweldaden op Duitsland als natie gevallen. Keizer en generaal ontsprongen de dans. Maar het belangrijkste is wel dat een grendel op de

strijd tegen straffeloosheid deels is weggeschoven. Tot in 1945 gehoorzaamde het strafrecht aan een uitsluitend territoriale logica. Elk land was meester over de vraag wie binnen zijn grenzen schuldig was of niet. Daar kwam nu verandering in. Sindsdien worden soevereine staten voor bepaalde misdaden als het ware onteigend. Het is het begin van wat zestig jaar later de juridische versie van de mondialisering zal heten.

Een vangnet van dwingende woorden

Het is 14 maart 1921. Het regent in Charlottenburg, een buurt in Berlijn. Een jonge Armeniër duikt op achter de rug van een man in een zware grijze jas. De Armeniër, Soghomon Tehlirian, duwt een pistool tegen het achterhoofd van de man. Hij haalt de trekker over, schreeuwend: 'Nu is de dood van mijn familie gewroken.'

Zo ongeveer begint *Een probleem uit de hel: Amerika, het Westen en het tijdperk van de genocide* (2003), het boek van de Amerikaanse Samantha Power over hoe is omgegaan met de genociden van de twintigste eeuw. Tehlirian is in zijn familie de enige overlevende van de Turkse massamoorden van 1915. Het slachtoffer, Talaat Pasha, is de architect van deze genocide. Hij is, net als zijn geestverwanten, op geen enkel moment verontrust geweest. Enkele bladzijden verder richt Power haar blik op Raphael Lemkin, een Poolse jood die begin jaren twintig taalkunde studeert aan de universiteit van Lvov. De student geraakt in de ban van die gebeurtenis in Berlijn. Hoe is het mogelijk, zegt hij tegen een van zijn professoren, dat je gestraft wordt voor de moord op één man, maar niet voor de moord op één miljoen mensen. Aan die vraag zal hij de rest van zijn leven wijden. Tijdens de Tweede Wereld-

oorlog krijgt het probleem ook hem persoonlijk in zijn greep. Zijn hele familie sterft in de Holocaust. Lemkin ontpopt zich als een onvermoeibare vechter tegen strafeloosheid voor massamoorden. Hij is de vader van het woord genocide, legt zijn argumenten neer in duizenden bladzijden traktaten en pamfletten en bestookt onophoudelijk regeringsleiders en diplomaten. Hij zal slagen, met de hulp van een groeiend aantal medestanders. Op 9 december 1948 keurt de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een conventie goed die in de preventie en de bestraffing van de misdaad van genocide voorziet. De grootste wandaad had nu eindelijk een naam. Maar dat was, zo zou snel blijken, niet genoeg.

Het boek van Power is het werk van een journalist. Dat is voelbaar in haar meeslepende verhalen over personages als Raphael Lemkin. Maar zij is ook met wetenschappelijke precisie te werk gegaan. Zij ontleedt de verdere levensloop van de genocideconventie met de scherpte van een scalpel en toont aan hoe het document lange tijd niet meer is dan wat woorden op papier. Het volstond niet om de killing fields van Cambodja, de negenhonderdduizend doden in Rwanda, de gasaanvallen op de Irakese Koerden en de tragedie van Srebrenica te vermijden. Samantha Power identificeert de weerstanden, tekent de mensen die het genocideverdrag hebben gesaboteerd, blameert de omstanders die de andere kant uitkeken als weer eens een volk werd uitgemoord. Zo beschrijft ze minutieus de decennialange weigering van de Verenigde Staten om de genocideconventie te ratificeren. Aanvankelijk was er complete stilte. Begin 1967 nam de democratische senator William Proxmire de handschoen op. Negentien jaar lang zal hij tijdens elke sessie

van de Senaat voor ratificatie pleiten, dag na dag, 3211 keer. Op 11 februari 1986 neemt de Senaat zijn voorstel aan, na het wel eerst grondig verminkt te hebben. (Je leest dit verhaal alsof het over vandaag gaat, over het verzet van de VS tegen het Internationale Strafhof – dezelfde angsten, dezelfde twijfels, dezelfde drogredenen, hetzelfde etnocentrisme.)

Is er op 9 december 1948 dan geen mijlpaal geslagen? Toch wel. Het is de aanzet van wat een vangnet van dwingende woorden zal worden, een set van juridische teksten die de strafbaarheid van schendingen van mensenrechten geleidelijk zal verhogen. Taal, zeker in haar juridische gedaante, is een wapen in de strijd tegen onrecht. Je moet het kwaad bij zijn naam kunnen noemen om het aan te pakken. In het statuut van het Neurenberg-tribunaal zat al, dan voor het eerst, een juridische omschrijving van ‘misdaden tegen de mensheid’. Lemkin en de Verenigde Naties verrijkten de stamtaal van de gerechtigheid met het genocidewoord. Over de kracht van zulke woorden schreef de Chileense auteur Ariel Dorfman: ‘...dat is alles wat er nodig is: één iemand die staat te schreeuwen in de ethische wildernis, één iemand, en dan nog iemand, en dan nog iemand – dat is alles wat er nodig is om de hoop op gerechtigheid levend te houden.’ (in de krant *De Morgen*, 18 augustus 2000). Het werkt. Wie vandaag het geweld in Darfur (Soedan) als een genocide bestempelt wekt de eigen en andermans verontwaardiging en schreeuwt om actie.

Op 12 augustus 1949 is een nieuwe stap gezet. Die dag ontstaan, onder de hoed van het Internationale Rode Kruis, de vier zogeheten conventies van Genève. Zij moe-

ten in tijden van oorlog bescherming geven aan zieke en gewonde soldaten, aan krijgsgevangenen en – ook voor het eerst – aan burgers die in het geweld terechtkomen. Deze verdragen zijn niet volslagen nieuw. Zij bouwen voort op wat al in 1864, op initiatief van Henri Dunant, was aangevat. Maar ze zijn wel grensverleggend. De reikwijdte is aanzienlijk groter, nu veel meer landen de conventies ratificeren. Op wie ondertekent rust ook de verplichting om de beschermende maatregelen in de eigen, nationale strafwetgeving in te bouwen. En opnieuw is het principe van de nationale soevereiniteit onder druk gezet. Want er is de opmars van wat in het juridisch universele rechtsmacht heet: in geval van ernstige inbreuken kunnen de daders in elke verdragsstaat vervolgd worden.

Rekenschap afdwingen kon nu, als men wou. Maar niet voor misdaden die in een wat verder verleden waren gepleegd. Want de strafwet legt op zijn manier de tijd aan banden, wist op zijn manier de harde schijf van het geheugen. Hij doet dat door misdrijven te laten verjaren. Daar kwam pas in 1968 verandering in. Voor misdaden tegen de mensheid en voor oorlogsmisdaden hebben de Verenigde Naties in een conventie de begrenzing die de strafwet zichzelf oplegt voorgoed doorbroken. Wie in een oorlog foltert of medeplichtig is aan volkerenmoord kan niet langer de verjaring inroepen. De tijd is voor deze gewelddenaars geen vrijhaven meer.

Alle wegen leiden, letterlijk, naar Rome

Jean-Paul Akayesu, de Hutu-burgemeester van het Rwandese Taba, is in het Rwandatribunaal veroordeeld wegens genocide, onder meer omdat hij in zijn dorp de sys-

tematische verkrachting van Tutsi-vrouwen heeft aange-
moedigd. In de tekst van de conventie van 9 december
1948 was dat type van misdrijf niet opgenomen. Maar,
zei Pierre-Richard Prosper, de openbare aanklager in
Arusha, conventies zijn geen dode documenten. De geest
van de wet moet kunnen uitbreken. Hij slaagde erin aan
te tonen dat verkrachting bedoeld kan zijn om een ge-
meenschap, een etnische groep, een volk langs een sluip-
weg het overleven onmogelijk te maken.

Dat is precies wat de laatste kwarteeuw is gebeurd:
de reikwijdte van noties als genocide, misdaden tegen de
menschheid en oorlogsmisdaden is stap voor stap uitge-
breid. Die beweging, lopend over verschillende trajec-
ten, zou in 1998 een voorlopig eindpunt bereiken in
Rome, in de gestalte van het Internationaal Strafhof.

Op een eerste traject lag de verfijning van wat al aan-
wezig was. Zo zijn in de zomer van 1977 de conventies
van Genève aan de tijdsgeest aangepast. De lijst van wat
als ernstige schendingen van het humanitair recht te be-
schouwen is werd aanzienlijk verruimd. Ook de genoci-
deconventie won aan kracht. Steeds meer landen ratifi-
ceerden het akkoord. In 1984 kwam daar het verdrag
tegen foltering bovenop. Bovendien is in de jaren negen-
tig een parallelle piste ingeslagen. Rond verschillende
kwesties – straffeloosheid, de schadeloosstelling van
slachtoffers – zijn in VN-commissies richtlijnen ontwik-
keld. Die krijgen wel eens de label '*soft law*' opgeplakt,
alsof ze van lage afkomst zijn. Toch voegen ze een dimen-
sie toe aan wat langs een meer harde, want strikt juridi-
sche weg gefabriceerd is. Met dat alles is de basis gelegd
van een in internationale afspraken gevatte inperking
van groot geweld.

Het probleem met veel van die hooggestemde teksten was dat het wetten zonder tanden bleven. Ze bleken nauwelijks afdwingbaar te zijn. Wie zondigde beschikte over talloze juridische en materiële ontsnappingsroutes. Daar kwam nu geleidelijk verandering in waardoor zich een tweede parcours opende. Dat is goed te zien in de levensloop van het amnestiewoord. In de jaren zeventig had de term een positieve lading. Hij stond symbool voor vrijheid voor politieke gevangenen. Amnesty International maakte er een krachtig uitroepteken van. Nog geen tien jaar later stond amnestie voor goedkope vergiffenis voor wie in landen als Brazilië, El Salvador en Guatemala had gemoord en gefolterd. Op die evolutie entte zich een internationale strijd tegen de straffeloosheid. Ondertussen had het tragische lot van een student uit Honduras, Manfredo Velásquez, voor een grote doorbraak gezorgd. Velásquez was in september 1981 na een razzia aangehouden en, zoals zovele anderen, in *Nacht und Nebel* verdwenen. De politieke leiders gaven de vermoedelijke daders amnestie. Familieleden van Velásquez dienden klacht in bij het Inter-Amerikaanse Hof voor de Mensenrechten. In 1988 heeft het Hof Honduras veroordeeld. Straffeloosheid kon niet, zei het. Die uitspraak is uitgegroeid tot een geducht precedent. Tien jaar later, op 16 oktober 1998, zagen miljoenen televisiekijkers hoe Augusto Pinochet, de Chileense juntaleider, in Londen huisarrest kreeg.

Vrijwel gelijktijdig is een derde weg ingeslagen. Het moreel besef over wat mensen elkaar al of niet mogen aandoen is serieus verschoven. De genocide in Rwanda was een schok, de etnische zuiveringen in Bosnië en Kosovo nog meer want die gebeurden in de Europese achter-

tuin. En allicht speelde ook, toen het jaar 2000 in zicht kwam, de dwingende terugblik op een eeuw met 260 miljoen oorlogsslachtoffers. De visie op mensenrechten evolueerde van een ideaal naar een steeds vaker afdwingbare werkelijkheid. De gevoeligheid voor schendingen van die rechten nam toe, in de publieke opinie, de media, het onderwijs. In de marge van de economische en culturele globalisering groeide het embryo van wat een mondiale morele orde kan worden. Dat verwekt een onderstroom die de andere, reeds genoemde ontwikkelingen draagt en versterkt.

Met de komst van de internationale tribunalen van Den Haag (1993) en Arusha (1994), traject nummer vier, is een bres geslagen in de verdedigingsmuur van wie het dogma van de nationale soevereiniteit, draagvlak van heel wat straffeloosheid, niet wil opgeven. Nu is het principe aanvaard dat de internationale gemeenschap strafrechtelijk kan optreden bij schendingen die zich *binnen* de grenzen van een land voordoen. Vroeger ging het uitsluitend om ontsporingen in conflicten *tussen* staten.

Al deze wegen zijn als het ware samengelopen in Rome, bij de stichting van het Internationaal Strafhof. Hier zijn vele bakens verzet. De definitie van misdaden tegen de mensheid is verfijnd en verruimd. Losgemaakt ook van een oorlogssituatie, want evengoed van toepassing op misdrijven die in vredestijd zijn gepleegd. Het instrumentarium waarmee straffeloosheid bevochten kan worden is versterkt en uitgebreid. De Verenigde Naties hadden nu een eigen gerechtelijk apparaat, dat zich veel minder aan grenzen stoort.

Twijfels

Mijn verhaal is, zo mag men wel zeggen, gekleurd door een uitgesproken vooruitgangsgeloof. De realiteit eist evenwel haar plaats op. Met de internationale tribuna- len van Den Haag en Arusha is een grote sprong voor- uit gezet, maar ze kwamen pas in actie als het kwaad al was geschied. Voor Vera M., mijn gids in Vukovar, kwam dat veel te laat. Haar familieleden waren al omgebracht. Een van de grootmachten, de Verenigde Staten, blijft trouwens nukkig aan de zijlijn van de evolutie staan. De leiders daar lusten het Internationaal Strafhof niet. De shellshock van 11 september 2001 heeft er de klok van de morele vooruitgang inzake mensenrechten stilgezet, zelfs wat teruggedraaid. (George Washington en Francis Lie- ber zijn ver weg.) Er is ook, mondiaal, het besef dat voor elke Milosovic die voor zijn rechters staat er een tiran, een folteraar, een barbaar is die in alle rust van zijn pen- sioen geniet. Idi Amin en Milton Obote, in de jaren zeventig en tachtig producenten van dood en ellende in Oeganda, leefden nadien ongestoord verder. De ene in Saoedi-Arabië, de andere in Zambia. Raoul Cédras die in Haïti president Aristide verdreef en verantwoordelijk is voor duizenden moorden kreeg asiel in Panama. Jean- Claude 'Baby Doc' Duvalier, een van zijn illustere voor- gangers, verblijft in Frankrijk. Mengistu Haile Mariam, de baas van een meedogenloos regime in Ethiopië, koopt en verkoopt villa's in Zimbabwe. Hissène Habré, in de jaren tachtig de dictatoriale heerser van Tsjaad, heeft de hand gehad in tienduizenden gevallen van moord en foltering. In 1990 vluchtte hij in het gezelschap van de staatskas naar Senegal waar hij zestien jaar later nog

steeds verblijft. Als het Joegoslavië-tribunaal in augustus 2006 het proces over de slachting in Srebrenica aanvat lopen de aanstokers, Radko Mladic en Radovan Karadic, nog altijd op vrije voeten. Uit 1995 dateert een bittere boutade van schrijver David Rieff: de kreet ‘nooit meer’ betekent niet veel meer dan ‘nooit meer zullen de Duitsers in het Europa van de jaren veertig de joden uitmoorden’. Hij schreef ze neer, na de gebeurtenissen in Srebrenica, in zijn boek *Slaughterhouse: Bosnia and the failure of the West*. De geopolitieke aarzelingen rond Darfur – wel of geen genocide, wel of niet militair tussenkomen – wekken het akelig vermoeden dat die uitspraak in 2006 niet versleten is. Wat het optimisme misschien nog het meest tempert is de wetenschap dat het humanitair recht voortdurend om aanpassing en verfijning roept. De conventies van Genève staan onder druk. Er zit al enkele jaren sleet op die bijbel. Bosnië, Rwanda, Somalië en Afghanistan toonden de oorlog in zijn meest recente versie: de pro-Servische milities, de mannen met hun machetes in Kigali, de kindsoldaten en hun kalasjnikovs in Mogadishu, de krijgsheren van de Taliban. In die regio’s vervagen grenzen. Tussen soldaten en burgers, tussen daders en slachtoffers, tussen ideologie en de strijd om drugroutes. Oorlog, schrijft Michael Ignatieff, was voorheen het werk van militairen, nu van *irregulars* met namen als majoor Rambo, kapitein Double Trouble en generaal Snake. In zo’n context werken de conventies van Genève niet. Daarom is oorlog vandaag zo onvoorspelbaar en zo wreed. De bevolking is vogelvrij. En zelfs medewerkers van het Internationale Rode Kruis en van de VN worden uit de lucht geschoten.

2 DE STRAFRECHTER ALS LEVERANCIER VAN GERECHTIGHEID

Eind 2005 heeft een tribunaal in Belgrado een tiental gewezen paramilitairen veroordeeld voor hun rol in de moordpartij in Vukovar. Dat is veertien jaar en één maand na de feiten. De aanklacht: oorlogsmisdaden. Het verdict: gevangenisstraffen van vijf tot twintig jaar. Deze rechtszaak is een ware doorbraak. Lange tijd is getwijfeld aan de bereidheid van de Servische overheden om autochtone oorlogsmisdadigers voor de rechter te brengen. De klok van het gerecht tikt hier traag. Maar wat telt is dat uiteindelijk een prijs wordt betaald voor wat in de buurt van Vukovar is gebeurd. Want voor velen, in Vukovar en elders in de wereld, is een veroordeling door een strafrechtbank de enige route die naar ware gerechtigheid leidt. Hun overtuiging rust op een hele rist van argumenten.

1. In Omagh, Noord-Ierland, doodde een bom van de Real IRA op 15 augustus 1998 eenendertig mensen. Een zelfhulpgroep van nabestaanden probeert sindsdien de daders voor de rechter te brengen. Eerst is een burgerlijk geding aangespannen tegen een vijftal verdachten. Het was wachten tot in mei 2005 voor er een echte strafzaak van start ging. In interviews zegt de leider van de zelfhulpgroep, Michael Gallagher, onomwonden dat hij en zijn medestanders uit zijn op revanche. Zo is dat. Vaak willen slachtoffers een of andere vorm van vergelding. Hun rechtsgevoel kan zware schade oplopen als die verzuchting genegeerd wordt. De strafrechter is ook nodig om het zelfvertrouwen te herstellen van wie geschonden

is. Soms is dat een bijna fysiek gegeven. Hoe kan er rust in mijn hoofd en mijn hart komen, schreef een ex-gevangene van de Argentijnse junta, als ik dagelijks het risico loop om mijn folteraar op straat tegen te komen? Maar een veroordeling is ook een publieke erkenning van de pijn die geleden is. En, meer nog, zo'n verdicht trekt een scherpe lijn tussen goed en slecht. Dit is belangrijk, want wie vecht tegen onrecht krijgt in een repressief regime meestal het etiket 'crimineel' opgeplakt. De strafrechter bevrijdt het slachtoffer van dit odium. Dat alles om te zeggen dat in de ogen van velen het veroordelen van de daders een morele plicht is.

2. 'Alle Serviërs haten Moslims', 'Alle Hutu's zijn moordenaars', dat zijn kreten die in de jaren negentig te horen zijn geweest. De gedachte dat een heel volk de oorzaak is van wreedheden is een wel heel gevaarlijk gegeven. Het is geregeld de bron van weer nieuw geweld. Ik lees even tussendoor Amos Oz in *Hoe genees je een fanaticus*: '...niemand, geen man, geen vrouw is een eiland, maar ieder van ons is een schiereiland, dat voor de helft aan het vasteland vastzit en voor de helft over de oceaan uitkijkt; we zitten voor de helft vast aan onze familie en vrienden en cultuur en traditie en land en natie en sekse en taal en allerlei andere verbanden. En de andere helft wil met rust gelaten worden om over de oceaan uit te kijken. Ik denk dat we de mogelijkheid moeten krijgen om een schiereiland te blijven. Elk sociaal en politiek stelsel dat van iedereen een darwinistisch eiland maakt en de rest van de mensheid tot vijand of rivaal bestempelt, is een monstrum.' Tribunalen kunnen een antidotum tegen dat soort gif leveren. Want rechters oordelen niet over

collectieve schuld. Zij leggen individuele verantwoordelijkheid vast. Zo ondermijnen zij de angstaanjagende idee dat in het andere kamp niemand te vertrouwen is. Dat maakt strafprocessen, zeggen velen, juist daarom onmisbaar.

3. *'No peace without justice'* is een slagzin die heel vaak te lezen is. Hij staat ook in een rapport dat Kofi Annan in augustus 2004 aan de Veiligheidsraad heeft voorgelegd. Als een conflict eindelijk is afgelopen, zegt de secretaris-generaal, hoopt de bevolking dat haar grieven ook langs de weg van het strafrecht een antwoord vinden. Veranker-
ring van een fragiele vrede blijft achterwege als die verwachting op miskenning stuit.

4. Maar het meest bekende argument luidt dat bestraf-
fing nodig is als afschrikking, als een garantie voor een toekomst met minder geweld en minder repressie. Het doet, zo wordt gezegd, potentiële dictators en folteraars aarzelen. En het vaccineert de bevolking tegen een nieuwe collaboratie met dergelijke lieden. In talloze documenten van de Verenigde Naties, in evenveel standpunten van Amnesty International en Human Rights Watch is dit de kern van de roep om vervolging en veroordeling.

3 DRIE ROUTES

Dit boek, zo zei de inleiding, is ook een expeditie. En zoals bij elke verkenningstocht zijn er momenten waar wegen zich splitsen. Op zo'n punt ben ik gekomen. Eén route, in het verleden zowat de enige, loopt via na-

tionale tribunalen. Wat in Ethiopië gebeurt, is daar een voorbeeld van. Noem het 'straffen in eigen beheer'. Dat pad sla ik, wikkend en wegend, eerst in. Onderweg kom ik Mamo Wolde, een van mijn personages, tegen. Zijn verhaal zal aangeven hoe groot de problemen langs deze weg wel zijn. Om die moeilijkheden te vermijden is enkele jaren geleden een tweede circuit geopend. Het is dan de internationale gemeenschap die rechter speelt. Dat is wat in Den Haag bezig is. En in Arusha. Nu al zijn de grenzen daarvan zichtbaar. Daarom is langs dat traject een zijweg opengegaan. In Sierra Leone is een hybride tribunaal aan het werk. Er zetelen zowel binnenlandse als buitenlandse rechters. Als laatste piste is er wat in het juridisch jargon de universele rechtsmacht heet. Zowel België als Nederland hebben daar enige ervaring mee. In Brussel zijn zes Rwandezen veroordeeld voor feiten die ze in hun eigen land hadden gepleegd, ook al waren de slachtoffers geen Belgen. Nederland berecht twee Afghanen die in de jaren tachtig opposanten van het communistisch regime gefolterd hebben.

Straffen in eigen beheer, de eerste weg

Dat een land na een pijnlijke periode zijn eigen zondaars straft lijkt een voor de hand liggende manier van doen. België en Nederland hebben na de Tweede Wereldoorlog hun onvaderlandse burgers zelf berecht. Maar nadien is deze werkwijze in onbruik geraakt. Spanje koos, toen het dictatoriaal bewind van generaal Franco ten einde liep, voor het gewilde geheugenverlies. De Junta de Salvação Nacional die in 1975 in Portugal de macht overnam sloeg aanvankelijk de weg van de bestraffing in.

Chaos was het gevolg. Dan keerde het klimaat. Halfweg 1976 hief een wet de sancties op. Het had niet die naam, maar het kwam neer op amnestie. Als wat later in Azië en in Latijns-Amerika repressieve regimes verdwijnen blijven ook daar strafprocessen grotendeels achterwege.

Enige tijd later breekt Ethiopië met deze traditie. Het sleept vanaf 1994 het verslagen regime van Mengistu voor de strafrechter. Maar al gauw bleek hoe moeilijk het voor een geteisterd land is om zo'n operatie met succes uit te voeren. Dat is wat het verhaal van Mamo Wolde zo treffend illustreert.

München, 9 september 1972. Frank Shorter, een Amerikaan, wint de olympische marathon. De Belg Karel Lismont eindigt tweede. Zevenendertig seconden na hem pakt de Ethiopiër Mamo Wolde brons. Honolulu, 12 december 2002. Shorter en Lismont ontmoeten, in het kader van de marathon daar, Aberash Semhate, de weduwe van Wolde. Tussen beide data in ontvouwt zich een drama dat als geen ander het verdriet van Ethiopië weerspiegelt.

Wolde had in 1968 olympisch goud gelopen in de marathon. Daar had hij de fakkel overgenomen van Bikila Abebe, een andere gouden legende uit het keizerrijk van Haile Selassie. Dat leverde Wolde in zijn land een eigen huis op en promotie in het leger. Twee jaar na het brons in München sloeg het noodlot toe. In november 1974 greep Mengistu Haile Mariam de macht in Ethiopië. Hij installeerde een marxistisch-leninistische republiek die tussen eind 1974 en mei 1991 tienduizenden opposanten vermoordde en medeverantwoordelijk is voor de hongerdood van zo'n miljoen mensen. Onmiddellijk na de machtsovername is Haile Selassie samen met zijn hele

entourage vermoord. Wolde, die lid was van de keizerlijke garde, liep ook gevaar. Hij kwam ervan af met een verbanning naar een job in een kebele, een soort lokale raad die de geheime politie van informatie voorzag. Die positie hield hem in leven maar zou hem uiteindelijk toch fataal worden.

In de late jaren tachtig groeit het verzet tegen het regime. Een coalitie van rebellenbewegingen verovert gestaig terrein. Het einde van de Koude Oorlog berooft Mengistu ook van Russische steun. In mei 1991 wordt zijn vliegtuig op een binnenlandse vlucht, met de hulp van de Verenigde Staten, afgeleid naar Zimbabwe, waar hij nog altijd woont. Er arriveert een nieuw regime dat, zo gaat dat, belooft totaal te breken met het verleden. Merkwaardig genoeg, gezien de wreedheid van Mengistu en compagnie, komt er geen bijtjesdag. Er zijn nauwelijks wilde executies. Wel worden uiteindelijk meer dan tweeduizend verdachten opgesloten, in afwachting van een proces. Onder hen, in 1992, Mamo Wolde.

Het bloedige hoogtepunt van Mengistu's beleid is de zogeheten Red Terror-campagne uit de jaren 1977-1979. De slachtoffers waren hoofdzakelijk jongeren. Vele duizenden zijn gefolterd en omgebracht. Als lid van een kebele is Wolde vermoedelijk betrokken geraakt in de politieke moord op een vijftienjarige. De beschuldiging luidde dat Wolde het dodelijke schot had gelost. Hijzelf heeft altijd een ander verhaal gebracht. Familieleden van een vermoorde dienden per kogel te betalen aan wie de executie uitvoerde. Daarom werd een slachtoffer minstens tweemaal beschoten. Dat bracht op. Wolde zegt dat de jongen al gestorven was toen hij de tweede kogel af-

vuurde. Van vele zijden is gepoogd hem vrij te krijgen. Het Internationaal Olympisch Comité betaalde zijn advocaat. Kenny Moore, vierde in de olympische marathon in München en later journalist geworden, mobiliseerde in de hele wereld atleten die petitie schreven, geld verzamelden, druk uitoefenden op de politici van hun land. Amnesty International publiceerde in juli 1996 een dossier over de zaak. Allemaal tevergeefs. Als ik Girma Wakjira, de speciale aanklager, daarover in Addis aansprak zei hij dat de strafwet geen haast verdraagt. In het geval van Wolde was er misschien nog een andere reden. Hij was van geboorte een Oromo en van die etnische groep werd en wordt beweerd dat hij zich wil afscheiden van Ethiopië. Mogelijks gunde niemand aan de top de Oromo's de vrijlating van een van hun idolen. Het zou kunnen, want politieke overwegingen van binnenlandse aard zijn nooit veraf in de afrekening met een duister verleden. Dat is zo in Ethiopië, dat is zo in tal van andere landen. Wat ook de waarheid is, in de zaak-Wolde is pas in januari 2002 een verdict gevallen. Al die tijd, bijna tien jaar lang, zat de man gevangen. De rechter veroordeelde hem tot zes jaar opsluiting, twee derde van de termijn die hij in werkelijkheid in de gevangenis had doorgebracht. In februari 2002 kwam Wolde, doodziek, vrij. Drie maanden later is hij gestorven, eenenzeventig jaar oud.

Wolde's relaas is dat van vele honderden anderen in zijn land. Het toont aan hoe de confrontatie met een lastige erfenis kan ontsporen. In Ethiopië was de machtswissel in 1991 de vrucht van een militaire zege. De oude orde was verslagen. De ervaring leert dat in zo'n situatie de nieuwe

elites weinig oog hebben voor een propere afrekening met de mensen van het overwonnen regime. Meestal worden de leiders tegen de muur gezet en het kleine grut na verloop van tijd vrijgelaten. De internationale gemeenschap, de Verenigde Staten op kop, eiste echter van Ethiopië een berechting volgens de *rule of law*, de Westerse regels van het spel. Ethiopië zei ja om de buitenwereld te plezieren, maar wou de klus wel helemaal zelf klaren – met de eigen, bestaande tribunalen. Twijfels over de haalbaarheid daarvan in een land dat tot de armste in de wereld behoort zijn weggewuifd. Dat er veel te weinig rechters en advocaten waren bleek ook al geen bezwaar. Hulp uit het buitenland was welkom, maar met mate. Zodra de internationale aandacht verslapte is de hele operatie in een soort niemandsland terechtgekomen. De rechters hebben absoluut geen haast. Het recht, zo zeggen ze, moet zijn beloop hebben. En een rechtszaak is ook een beetje een waarheidscommissie, vinden ze. Ze moet zo veel mogelijk licht werpen op wat er onder Mengistu is gebeurd. De waarheid laat zich nu eenmaal niet opjagen, ze moet traag maar zeker aan het licht komen – ook al vertellen de duizenden opgeroepen getuigen keer op keer dezelfde gruwelijke verhalen. Het gevolg is kafkaïaans. Gestart in 1994 waren de processen in de herfst van 2006 nog niet afgelopen. Uitspraken komen mondjesmaat. Vele verdachten zijn in de gevangenis gestorven, van ouderdom of door een in de kerker opgelopen ziekte. (Een soort doodstraf in slow motion?) Klachten van het Internationale Rode Kruis, van Amnesty International, van Human Rights Watch hielpen niet. De balans is negatief. Wat te lang aansleept verliest zijn kracht. Al kort nadat de tribunalen gestart zijn is de

hele zaak ook in Ethiopië zelf uit de publieke aandacht verdwenen. En of er enige gerechtigheid zal geschieden is ook niet zeker want, zeggen mensenrechtenorganisaties, '*justice delayed is justice denied*'. Net als Ethiopië heeft ook Rwanda, na de genocide, de eigen tribunalen aan het werk gezet. Heel snel bleek dat de operatie zou mislukken. Enkele tientallen rechters en advocaten stonden tegenover honderdduizenden verdachten. Cynici berekenden dat de berechting pas in het jaar 2300 afgelopen zou zijn.

Oogt de balans positiever als andere, meer recente voorbeelden, in het blikveld verschijnen? Ja en neen. Chili lijkt in zijn berechting van de militaire junta succes te boeken. Maar in Irak, waar Saddam Hoessein en zijn adjudanten terechtstaan, dreigt het verkeerd te gaan. En in ex-Joegoslavië zijn, als oorlogsmisdaden voor de rechter komen, partijdige vonnissen een serieus probleem. Ik bekijk dat even van dichterbij.

De jongste ontwikkelingen in Chili zijn hoopgevend. In 2003, dertig jaar na de coup van Pinochet, zijn strafprocessen gestart tegen kopmannen van de geheime politie. Aanvankelijk zorgde de amnestiewet die de junta zichzelf cadeau had gedaan voor grote hinder. Het Hoog Gerechtshof heeft dat struikelblok in november 2004 opgeruimd. Het Hof zei dat amnestie niet speelt in het geval van wie verantwoordelijk is voor de onopgehelderde verdwijning van opposanten. Dat misdrijf is niet afgelopen en vervolging blijft dus mogelijk. Het hoofd van de geheime dienst onder de generaal is al veroordeeld. Tientallen andere militairen staan terecht. Het lot van generaal Pinochet zelf is nog onzeker, maar de vergiffenis zonder biecht die hij voor zichzelf bedacht is

aangetast. Daders betalen eindelijk een prijs. Voor wie geleden heeft krijgt het verleden een andere, zinvollere betekenis. Het promoveert tot een cruciale fase in de groei naar meer democratie. Die stap zit zeer zichtbaar in de levensloop van sommige Chilenen. Michelle Bachelet is een van hen. Haar vader, een generaal en minister in de regering van Salvador Allende, is in een gevangenis van de junta gestorven. Zijzelf en haar moeder zijn gefolterd in de beruchte Villa Grimaldi. Nu, sinds maart 2006, is zij president van Chili. Een slachtoffer van Pinochet, een vrouw, een socialist: er is geen krachtiger teken van de breuk met het verleden te bedenken. Goed, het plaatje kleurt niet helemaal roze. Het heeft tijd gekost, veel tijd. Niet alles komt boven, niet alle folteraars verliezen hun vrijheid. Bezwarende documenten zijn vernietigd. In het leger woekert de weerstand tegen openheid van zaken. Toch scoort Chili zeer hoog in vergelijking met wat in andere tribunalen is gebeurd. Het werkt ook wervend. In landen als Argentinië en Guatemala is Chili een lichtend voorbeeld. De strafzaak tegen Pinochet heeft in de héle wereld weerklank gevonden.

Wat is er zo eigen aan het Chileens model? Er is gekozen voor de weg van de geleidelijkheid. Pas nadat de democratie een stevige verankering had gekregen is met vervolging begonnen. Zo is het risico van een nieuwe coup vermeden. Want van juntaleiders is geweten dat zij hard kunnen terugslaan als een rit naar de gevangenis dreigt. Ondertussen was w l een waarheidscommissie (1990-1991) aan het werk gezet. Het rapport, achttienhonderd bladzijden lang, legde duizenden getuigenissen vast, archiveerde bewijsmateriaal en opende vele ogen. Dat was de grondstof waarmee, twaalf jaar later, de

tribunalen aan het werk zouden gaan. Als ik in het laatste hoofdstuk mijn expeditie afrond zal ik Chili zeker in de eindafrekening opnemen.

Het Iraakse tribunaal dat Saddam Hoessein en compagnie berecht is in de herfst van 2005 van start gegaan. Het is nog veel te vroeg om het op de balans te leggen. Toch zijn de voortekenen absoluut niet gunstig. Het is moeilijk werken in een klimaat van moordende aanslagen. Ook oefenen de nieuwe leiders van het land zware druk uit op de rechters. *Victor's justice*, gerechtigheid op maat van de overwinnaars, dreigt. Het charter dat de procedureregels bevat is al herhaalde malen in die richting herschreven.

Plaatselijke vervolging van oorlogsmisdaden is in het Servische gedeelte van Bosnië pas in de loop van 2005 mogelijk geworden. Een veertigtal zaken is door Bosnisch-Servische onderzoeksrechters in behandeling genomen. Daarmee is een taboe doorbroken. Tegelijkertijd doken allerlei problemen op. Human Rights Watch heeft er in maart 2006 een rapport aan gewijd. Vooral dossiers tegen Bosnische moslims en Kroaten staan op de gerechtelijke agenda. Servische zondaars blijven vaak gespaard. De politie werkt nauwelijks mee, er is intimidatie van getuigen, bewijsmateriaal verdwijnt onder tafel. Ook Kroatië is met de berechting van oorlogsmisdaden begonnen. Maar net als bij de burens is de rechtspraak niet vrij van partijdigheid.

* * *

De afrekening met wie schuld draagt voor groot onheil zit vol risico's. Dat hebben landen als België en Nederland na 1944 terdege ondervonden. De vervolging van wie met de Duitse bezetter had gecollaboreerd verliep, zeker in de eerste maanden na de bevrijding, bijzonder chaotisch. De gerechtelijke machine draaide vierkant. Als het hier al zo moeilijk was, hoe kan het dan lukken in landen die al vóór hun oorlog doodarm waren? De machtsoverdracht is er vaak onvoltooid, weerwraak en vergelding zijn de dominante motieven, geschoolde rechters en advocaten zijn schaars. Precies om daaraan te verhelpen heeft de Veiligheidsraad van de VN, in het geval van ex-Joegoslavië (1993) en Rwanda (1994), een speciaal tribunaal ontworpen. Er is ook voor Irak aan die formule gedacht. De Verenigde Staten waren tegen. De redenen daarvoor zijn niet ver te zoeken. Dat land reageert spastisch op elke ontwikkeling die naar een internationale strafrechtsorde leidt. Trouwens, een Iraaks tribunaal bood de Amerikanen en hun bondgenoten de mogelijkheid om de operatie zeer gericht te sturen. Dat was althans de bedoeling. Zij schreven het handvest, betaalden de bouw van een rechtszaal en leverden tientallen juristen, onderzoekers, archivariissen. Maar dat plan lijkt, zoals zovele andere van hun projecten, niet te lukken. Het tribunaal gaat zijn eigen weg.

Conclusie, het straffen in eigen beheer is een aartsmoeilijke opdracht. Vaak verloopt de verwerking van het verleden er niet makkelijker door. Daarom blijft het als een loden mantel over de toekomst hangen. De vraag naar een internationaal scenario zal bijgevolg niet vlug verstommen.

Internationale tribunalen

Tweehonderdduizend doden, één miljoen mensen op de vlucht. Dat is het resultaat van drieënhalf jaar oorlog in Bosnië. Het is begonnen in de lente van 1992. Maandenlang keek de buitenwereld toe. Veel verbaal geweld, dat wel. Dreigementen, een wapenembargo en dure woorden. Een militaire interventie bleek niet te kunnen, want uiterst onverkoopbaar in de Verenigde Staten en in de landen van de Europese Unie. Bovendien bestaat bij politici en hun burgers de neiging om te werken met een soort schaal van Richter, maar dan een die wreedheid meet. Op die schaal staat de Holocaust het hoogst genoteerd. Begin juli 1992, toen de oorlog in Bosnië al in alle hevigheid woedde, verschenen de eerste beelden over Servische detentiekampen. Meteen ook spraken onderschriften van deportatie in gesloten goederenwagens en van massa-executies. Net als onder de nazi's, stond er. Samantha Power, die ik al eerder citeerde, beschrijft hoe de Amerikaanse regering die verwantschap ontkende. Het Rode Kruis had negen kampen bezocht, vertelde de woordvoerder van Buitenlandse Zaken, maar geen enkel bewijs gevonden dat het om vernietigingskampen ging. Samantha Powers commentaar: De holocaustnorm was niet bereikt, zei hij impliciet. De bewustwording geraakte niet in een hogere versnelling, niet in de Verenigde Staten, niet in de andere landen van de NAVO, niet in de Veiligheidsraad. Dat veranderde enigszins toen de foto's verpopten tot kopieën van de beelden uit april 1945. Begin augustus 1992 was het zo ver. Drie Britse journalisten, waaronder Ed Vulliamy van de *Guardian*, slaagden erin om opnames te maken van uitgemergelde gevangene-

nen achter de prikkeldraad van het kamp van Trnopolje. Vulliamy vertelt het verhaal in zijn *Seasons in Hell: Under-standing Bosnia's war* (1994). De dag dat de *Guardian* het bericht bracht kreeg hij tientallen telefoontjes van radio- en televisiezenders. Keer op keer hadden zijn interviewers het over de '*Holocaust revisited*'. De westerse media twijfelden dus niet meer. Ze plaatsten beelden uit het Bosnische Trnopolje en uit het nazi-Duitse Bergen-Belsen naast elkaar. Een meerderheid in de publieke opinie volgde. Ondertussen was nog een andere link met het verleden gelegd. Internationale ngo's, journalisten, academici en politici brachten Neurenberg, de afrekening met de nazikopstukken, in herinnering. Misschien was ook nu weer een internationaal tribunaal nodig. De Veiligheidsraad pikte die gedachte op en riep op 25 mei 1993 het VN-tribunaal voor ex-Joegoslavië in leven. Tot in 2010 oordeelt die rechtbank, in Den Haag, over oorlogsmisdaden, genocide en misdaden tegen de mensheid die sinds 1 januari 1991 in die hoek van de wereld zijn gepleegd. Eind 1994, een half jaar na de volkerenmoord in Rwanda, zette de Veiligheidsraad een tweede stap. Er kwam een internationaal tribunaal dat de verantwoordelijken zou berechten. Standplaats is Arusha, Tanzanië. Sindsdien geloven we dat sommige misdaden een grensoverschrijdende betekenis hebben, dat de afrekening met de daders een zaak is van de wereldgemeenschap. En ondertussen is het kroonjuweel, het Internationaal Strafhof, van start gegaan.

Den Haag en Arusha

In vele opzichten zijn de beide tribunalen als het ware tweelingbroers. Zij hebben dezelfde verre voorouders.

Neurenberg leverde de inspiratie, het genocideverdrag van 1948 en de conventies van Genève (1949) zorgden voor een deel van het juridisch materiaal. Allebei ook hebben ze een moeilijke jeugd gehad. De VN was in de jaren negentig een gierige geldschieder. En landen waar verdachten een toevlucht hadden gezocht weigerden aanvankelijk om die mannen uit te leveren. Maar, vooral, er was voor die zo complexe opdracht toch veel te weinig ervaring voorhanden. Het duurde in de twee gevallen dan ook vrij lang vooraleer de operatie op kruissnelheid kon komen. Zij staan ook voor dezelfde deadline: 2008 voor zaken in eerste aanleg, 2010 voor de processen die in beroep hun beslag krijgen. Maar er zijn zeker verschillen. Het tribunaal in Den Haag is er gekomen toen de oorlog nog volop aan de gang was. Zo ging het onvermijdelijk een rol spelen in de lopende vredesonderhandelingen. Daarom is de Franse president François Mitterand in de aanloop naar het tribunaal herhaaldelijk op de rem gaan staan. Hij vreesde dat arrestaties de brand nog zouden aanwakkeren. De genocide en de oorlog in Rwanda waren daarentegen al afgelopen toen de beslissing over Arusha viel.

De tribunalen zijn nu twaalf, dertien jaar bezig. Hun opdracht is nog niet voltooid. Wat de gevolgen op lange termijn zullen zijn valt momenteel nauwelijks te vatten. Toch liggen ze al geruime tijd op de publieke weegschaal. Dat komt mij goed uit, want ik ben op zoek naar de weg die de meest geschikte confrontatie met het verleden oplevert.

Hoe weeg je zo'n instelling? Voor president Kagame van Rwanda is een evaluatie over het tribunaal in Arusha snel gemaakt. Hij zei het begin mei 2006 nog eens: de out-

put is minimaal, het gaat ontzettend traag en de kostprijs is veel te hoog. Met dat oordeel staat hij niet alleen. Wie louter naar de cijfers kijkt komt gegarandeerd tot zo'n vernietigende conclusie. Halverwege 2006 had het tribunaal alles bij elkaar 72 verdachten aangehouden. Daarvan zijn er 24 veroordeeld en 3 vrijgesproken. De gemiddelde looptijd van die opgeloste zaken bedroeg 4,5 jaar. Alle andere verdachten wachten nog op een uitspraak. Ondertussen is ongeveer 900 miljoen Amerikaanse dollar gespendeerd. Critici vergelijken ook graag met de naoorlogse processen van Neurenberg. Daar zijn in minder dan één jaar alle tweeëntwintig verdachten berecht. Arusha bereikte dat aantal slechts na tien volle jaren. Het tribunaal voor ex-Joegoslavië kan niet veel betere cijfers voorleggen. De kostprijs voor de periode 1993-2005 is ruim 1,1 miljard dollar. Er zijn in totaal 161 mensen in verdenking gesteld. Zes zijn nog spoorloos. Van een dertigtal verdachten is het proces stilgelegd omdat zij gestorven zijn of omdat de vervolging is ingetrokken. Voor zo'n zeventig anderen is de zaak nog volop bezig. Er zijn vierenvijftig uitspraken gevallen (46 schuldig, 8 onschuldig). Gemiddeld is er 3,5 jaar nodig geweest om tot een verdict te komen.

Deze cijfers liegen niet, maar ze verbergen wel heel wat. Bij de start van de twee rechtbanken waren sleutelbegrippen als genocide en misdaden tegen de mensheid niet of nauwelijks aan de werkelijkheid getoetst. Ze hadden een papieren bestaan geleid. In Den Haag en Arusha zijn ze echt gaan leven. Rechters hebben de weg geopend voor meer progressieve interpretaties van wat de internationale strafwetten voorschrijven. Morgen en overmorgen zullen we zeker de vruchten daarvan plukken. Er is

ook een antwoord gekomen op ingewikkelde vragen. Zoals, of etnische zuiveringen een vorm van volkerenmoord zijn. Spelregels die internationale processen een fair verloop moeten geven zijn ontworpen en toegepast. Dat was in Neurenberg niet de allereerste bekommernis. Daar was het dan ook niet moeilijk om snel te gaan. In Den Haag en Arusha is ook letterlijk geschiedenis geschreven. Tienduizenden documenten en getuigenissen hebben vele blinde vlekken op de kaart van de schande ingekleurd. Het lijden van en in Sarajevo, Srebrenica, Vukovar, Kigali, Nyamagabe en Taba is geen abstract gegeven meer.

Een tribunaal dat met dekking van de Veiligheidsraad opereert is gevaarlijker voor daders dan een nationale rechtbank. Vluchten kan niet meer. Op alle landen rust de plicht om verdachten uit te leveren. Soms vraagt dat wel wat tijd. Kenia en Congo hebben lang gearzeld om *génocidaires* aan het Rwandatribunaal over te dragen. Radovan Karadic en Ratko Mladic verschuilen zich nog. Maar toch zijn zij al gegrepen door wat men interim gerechtigheid kan noemen. Hun vleugels zijn geknipt. Het zijn bannelingen in eigen land. Het stigma dat via elk nieuw bericht sterker op hen kleeft is niet af te werpen. De publieke opwinding die hun voorlopige straffeloosheid veroorzaakt houdt hun wandaden in leven, in talloze uren zendtijd en in miljoenen woorden. Voor de anderen, zij die wél gevat zijn, is gerechtigheid een realiteit. Het zijn geen daders van de derde rang. Voor ex-Joegoslavië de Servische president, de Bosnisch-Servische president, de voorzitter van het Bosnisch-Servische parlement en enkele generaals. In Arusha een premier, elf ministers, vier prefecten, zeven burgemeesters

en nog wat andere topfiguren uit de Hutu-gemeenschap.

Dat zijn allemaal prestaties die wel wat tijd en geld mochten kosten. (Trouwens, wat is de prijs van één week oorlog in Irak?) Bovendien zijn beide rechtbanken goede leerlingen. Ze reageren op wat verkeerd is gegaan. Vooral het Joegoslavië-tribunaal innoveert en experimenteert, met het oog op meer rendement. In de twee gevallen is er ook het besef dat een meer bescheiden interpretatie van de opdrachten gewenst is. Zo is er nu meer uitbesteding van dossiers. Arusha heeft vijftien dossiers overgeheveld naar een Rwandese rechtbank. Ook Den Haag stoot zaken af, richting Bosnië en Kroatië. Wat echter op mij de meeste indruk maakt is de metamorfose die beide tribunalen hebben ondergaan. Hun creatie door de Veiligheidsraad was een puur politieke beslissing, zeker in het geval van ex-Joegoslavië. Een militaire interventie kon toen nog niet. Toch moest er iets gebeuren. De impasse is doorbroken met een handig compromis, een internationale rechtbank. Hoge verwachtingen waren er niet. Verwaarlozing was er geruime tijd wel, vandaar de vele groeipijnen. De verwijzing naar het grote gevecht tegen de straffeloosheid is pas later gekomen. Het is de bemanning van de tribunalen die de instelling *body and soul* gegeven heeft.

Ondertussen is de formule feitelijk in onbruik geraakt. Als Sierra Leone in 2002 een jarenlange burgeroorlog achter zich laat is er weer vraag naar een internationaal tribunaal. De Verenigde Naties kiezen echter voor een hybride rechtbank. Er zetelen binnenlandse en buitenlandse rechters. Het tribunaal vergadert in Freetown, de hoofdstad van het land. Veel dichterbij de slachtoffers dus. Mooi meegenomen, misschien zelfs de hoofdbekom-

mernis, was dat de operatie zo veel minder geld zou kosten. (Al is een van de hoofdverdachten, Charles Taylor, nu toch naar het Internationaal Strafhof in Den Haag overgebracht.)

* * *

Gerechtigheid na een genocide, een burgeroorlog of een brutaal regime komt er stapje voor stapje. Den Haag, Arusha en hun halfbroer in Sierra Leone zijn schakels in die opmars. Niet minder, maar ook niet meer. De techniek vertoont een beperkte slagkracht. Tijd en plaats trekken hoge drempels op. Het tribunaal in Arusha oordeelt over misdaden die tussen 1 januari en 31 december 1994 in de regio zijn gepleegd. De moorden die het Tutsileger nadien als vergelding heeft begaan vallen grotendeels buiten zijn jurisdictie en blijven de facto onbestraft. Dat levert het verwijt van selectieve verontwaardiging op. En waarom Rwanda, maar niet de 'killing fields' in Cambodja of de kampen van de Sovjet-Unie? De opbouw van een ad-hoctribunaal is bovendien een ingewikkelde bedoening. Er kruipt veel tijd in het geopolitiek manoeuvreer dat een beslissing voorafgaat. Elke keer ook gaat energie verloren in de zoektocht naar personeel, geld en logistieke hulpmiddelen. Is het permanente Internationale Strafhof, het meest recente initiatief van de Verenigde Naties, dé missing link?

Het Internationaal Strafhof

Hij was 32 toen hij als openbare aanklager in Argentinië enkele generaals van de afgetreden junta voor de strafrechter bracht. Later was hij advocaat, onder meer van

voetbalster Diego Maradona. Met Transparency International, een ngo, opende hij de jacht op corrupte politici in Latijns-Amerika. Nu is Luis Moreno-Ocampo 51 en de hoofdaanklager van het Internationaal Strafhof in Den Haag. Hij was het die in oktober 2005 het allereerste arrestatiebevel van het Hof de wereld instuurde. Het document viseert vijf leiders van de Lord's Resistance Army, een Oegandese rebellenbeweging. De aanklacht: oorlogsmisdaden en misdaden tegen de mensheid in het noorden van Oeganda.

Het Internationaal Strafhof is jong. De geboorteakte, het zogeheten Statuut van Rome, dateert van 17 juli 1998. Een speciale conferentie van de VN ontwierp die dag een verdrag dat de oprichting van het Hof mogelijk maakte. Na ratificatie door minstens zestig landen is op 1 juli 2002 papier omgezet in werkelijkheid. In Den Haag staan nu drie pijlers van de internationale rechtsorde. De stad huisvest al sinds 1946 het Internationaal Gerechtshof. Dat oordeelt louter over geschillen tussen staten. Particulieren hebben er niets te zoeken. Het is ook geen strafrechtbank. Zijn jongere broer uit 2002, het Strafhof, is dat wel en berecht alleen individuen. Den Haag is ook de plaats waar het Joegoslavië-tribunaal, derde pijler, werkzaam is. Dat is een onderneming die op één enkel conflict gericht is en rond 2010 verdwijnt. Het Strafhof daarentegen is een blijver en heeft een mondiale reikwijdte. Het kan ook staatshoofden berechten. Immuniteit is er voor hen niet. Zijn juridische bevoegdheid is echter niet grenzeloos. Het spreekt alleen recht in zaken die als oorlogsmisdaden, genocide en misdaden tegen de mensheid te kwalificeren zijn. Het Hof treedt ook niet op als

een nationale strafrechtbank zo'n dossier in behandeling neemt. Dan past het. Het kan wel ingrijpen als een land ten onrechte niet vervolgt of niet over de middelen beschikt om dat te doen. En, niet te vergeten, het Hof kan niet oordelen over misdrijven die vóór 1 juli 2002 zijn gepleegd. Maar anderzijds kunnen daders niet gokken op een verjaringstermijn. Wat ze na die datum hebben uitgericht blijft strafbaar zolang ze leven.

Er lopen drie wegen naar het Strafhof. Oeganda en de Democratische Republiek Congo bewandelden de eerste. Hun regeringen hebben de rechtbank gevraagd om wreedheden in hun land te onderzoeken en te vervolgen. Het arrestatiebevel tegen de mensen van de Lord's Resistance Army is daar het rechtstreekse gevolg van. In maart 2006 is een eerste verdachte van misdaden in Oost-Congo aangehouden en naar Den Haag overgevoerd. De tweede weg passeert via de Veiligheidsraad van de VN. Langs dat traject is de kwestie Darfur in het Hof aangekomen. In april 2005 is Moreno-Ocampo een lijst met een vijftigtal namen bezorgd. Het gaat om mannen die verdacht zijn van genocide in die regio. Soedan heeft het verdrag van Rome niet geratificeerd, maar toch kan de Veiligheidsraad optreden. Een laatste route is gereserveerd voor de openbare aanklager zelf. Die mag op eigen initiatief een enquête opstarten. Medio 2006 was zoiets aan de gang in acht landen, waaronder Ivoorkust. De aanklager kan wel niet op eigen houtje tot vervolging overgaan. Daarvoor is de toestemming van een college van drie rechters nodig.

Er zijn bij de start van het Hof grote woorden gesproken. Dit was het begin van het einde van de straffeloos-

heid. Geteisterde landen zouden hun verleden minder lang met zich moeten meeslepen. De vroege demarche van Oeganda en Congo leek de optimisten gelijk te geven. Maar de ontzuivering bleef niet lang uit. In beide landen is de burgeroorlog niet afgelopen. Bewijsmateriaal verzamelen in gebieden waar gevochten wordt is een delicate opdracht. Ook bleek het gegeven woord van de regeringen daar minder waard dan oorspronkelijk gedacht. Oeganda houdt, naar het schijnt, vast aan een eerder met de rebellen afgesproken verzoening, wat berechting uitsluit. De regering-Kabila doet moeilijk over de uitlevering van verdachten. Soedan is helemaal niet tot medewerking bereid. Zelfs de Afrikaanse Unie wil het Hof liever niet propageren.

Maar de pijnlijkste kwestie is het open verzet van de Verenigde Staten. In 1998 wou de regering-Clinton het oprichtingsverdrag niet ondertekenen. Daarmee zat zij in het onaantrekkelijke gezelschap van een zestal andere neenzeggers, waaronder China, Irak, Libië en Yemen. Dan is de president op de valreep, op 31 december 2000, van mening veranderd. George W. Bush heeft het verdrag in 2002 weer opgezegd. Sindsdien voeren de VS een brutale campagne tegen het Hof. De argumenten? De Amerikanen willen naar eigen zeggen niet het slachtoffer worden van frivole of politiek geïnspireerde aanklachten, bijvoorbeeld door een land uit de 'as van het kwaad'. Het Strafhof, tweede argument, beperkt het heilige recht op '*self-government*'. Stel u voor dat een Amerikaanse militair voor een buitenlandse rechtbank zou moeten verschijnen voor wat hij of zij in Guantanamo heeft misdaan! Ons leger zal in de toekomst zeker aarzelen om aan humanitaire acties mee te werken, luidt een

derde rechtvaardiging. Het wil niet het risico lopen door het Hof lichtzinnig van oorlogsmisdaden beschuldigd te worden. Het Strafhof zal, met andere woorden, de verdere ontplooiing van de mensenrechten in gevaar brengen. Er zit iets in die argumenten dat naar een dieper gelegen motief wijst. De nadruk op de gevolgen voor het Amerikaanse leger is niet toevallig. Een enkele keer staat het ook zwart op wit op papier: het Hof bedreigt het recht van de VS om zijn belangen met militaire acties te verdedigen. Dat risico is inderdaad reëel. Er is, bijvoorbeeld, die luchtaanval in augustus 1998 op een farmaceutisch bedrijf in Soedan. Volgens de Amerikaanse overheid produceerde Osama bin Laden daar chemische wapens. Achteraf bleek dat het om een fabriek van doodgewone geneesmiddelen ging. Was dat bombardement er gekomen na 1 juli 2002, de startdatum van het Strafhof, dan was er zeer waarschijnlijk sprake geweest van een door dat Hof strafbare oorlogsmisdaad. Het is dus een geopolitieke strategie, het eenzijdig met wapens opleggen van de wil van de VS, die door het Strafhof op de helling is gezet. Dat is ook de reden waarom de Amerikaanse regering de Veiligheidsraad en alleen de Veiligheidsraad als leverancier van aanklachten in het Strafhof wilde zien. Daar heeft zij een vetorecht.

De oppositie van de VS tegen het Strafhof is absoluut niet vrijblijvend. Er zijn politieke en economische wapens ingezet die de slagkracht van het tribunaal moeten intomen. Een ervan is het bilaterale verdrag waarbij een land belooft nooit Amerikaanse burgers aan het Hof uit te leveren. Staten die dergelijk akkoord niet zien zitten hebben af te rekenen met allerlei bedreigingen en sancties. Zo is in juli 2003 de militaire hulp aan 35 landen op-

gezegd. Eind 2004 is nog een stap verder gegaan. Voor Cyprus, Ecuador, Jordanië, Peru, Venezuela, Zuid-Afrika en enkele andere landen is ook de economische assistentie weggefallen. Maar het verst gaat de American Servicemembers' Protection Act (roepnaam 'The Hague Invasion Act') die de president toelaat om gewapenderhand Amerikaanse burgers uit de gevangenis van het Strafhof te bevrijden. Het verzet van de VS is overigens slechts één element in een bredere aanval op verdragen die het alleenrecht van de Amerikanen bedreigen. Kijk naar de weerstand tegen het Kyoto-protocol, tegen het verdrag over de antipersoonsmijnen of over de opslag van biologische wapens.

Er zijn geen vrijhavens meer. Of toch?

De toekomst van het Hof is onzeker. De weerstand van de VS speelt daarin een grote rol. Nog vóór dat goed voelbaar was hadden landen als België, Spanje, Duitsland al een zijweg geopend, de route van de universele rechtsmacht. Wat internationaal (nog) niet kan moet dan maar langs de weg van tribunalen in bereidwillige landen, is de redenering.

In de zomer van 2001 zijn in Brussel vier Rwandezen veroordeeld. Zij hadden meegewerkt aan de genocide in hun land. Het was een erg ongewone rechtszaak, want nooit eerder waren in België buitenlanders berecht voor wat ze thuis hun eigen landgenoten hadden aangedaan. Een Europese primeur was het niet. Een Zwitsers tribunaal strafte in april 1999 een Rwandees voor soortgelijke feiten. In 1997 gaf het Beierse hooggerechtshof een Ser-

viër vijf jaar gevangenisstraf voor de moord op moslims in Bosnië. Een leider van een Servische paramilitaire groep kreeg in december 1999 levenslang van het hoog-gerechtshof in Düsseldorf. En eind 2005 besloot een Nederlandse rechtbank twee officieren van de Afghaanse geheime dienst te berechten. Ze zouden jaren geleden in hun land tegenstanders van het communistisch regime gefolterd hebben. Allemaal voorbeelden van wat nu al strafrecht zonder grenzen heet. Maar verreweg de bekendste zaak is verbonden met het lot van Augusto Pinochet, de gewezen leider van de Chileense junta. In oktober 1998 vroeg en kreeg een Spaanse onderzoeksrechter, Baltasar Garzón, zijn aanhouding – met het oog op een uitlevering aan Spanje.

Baltasar Garzón is een fascinerend personage in het verhaal van de zoektocht naar gerechtigheid. Hij staat voortdurend voor het voetlicht, maar geeft zich zelden bloot. Uit de schaarse interviews weten we dat hij aanvankelijk missionaris wou worden, een tijdje seminarie liep, het celibaat niet zag zitten en dan rechten ging studeren. Op zijn vierentwintigste is hij onderzoeksrechter en begint hij aan een professionele marathon die hem in aanvaring zal brengen met de ETA, met een doodseskader van het Spaanse ministerie van binnenlandse zaken, met de maffia, met medestanders van Al-Qaeda, met een witwassende bank en nu en dan ook met doodgewone misdadigers. (Het helpt dat hij slechts drie uren slaap per dag nodig heeft.) Ondertussen vertelt het rapport van de Chileense waarheidscommissie hem dat zo'n vijftig Spanjaarden de wreedheden van de junta niet hebben overleefd. Op 16 oktober 1998 slaat hij toe. Hij hoort dat Pinochet voor een chirurgische ingreep in Londen

is. Tijd om een formeel uitleveringsbevel uit te schrijven heeft hij niet. Hij wil ook niet langs de Spaanse regering passeren. Die is in handen van de conservatieve partij en is Pinochet niet ongenegen. Dus stuurt hij de Britten een verzoek om de generaal voorlopig aan te houden, in afwachting van een papier dat van alle juridische finesses is voorzien. Het lukt. Pinochet krijgt huisarrest en zal in die toestand zestien maanden moeten wachten op het vervolg van wat uitgroeit tot een mondiaal spektakelstuk. Britse rechters zeggen eerst neen tegen zijn uitlevering, dan weer ja en uiteindelijk wordt Pinochet naar Chili overgebracht. Daar ontstaat een nieuwe zigzagkoers. Hij kan eerst niet voor de rechter komen wegens te ziek, dan weer wel, iets later weer niet want als senator voor het leven gevaccineerd tegen vervolging. In de herfst van 2005 hakt het Chileense Hooggerechtshof de knoop door. De generaal verliest zijn onschendbaarheid. De oude vos is zijn jagers deze keer niet te slim afgeweest.

Garzón staat geportretteerd in *Speak truth to power. Human rights defenders who are changing our world*, een fotoboek van Kerry Kennedy en Eddie Adams. In het begeleidende interview vertelt hij dat Giovanni Falcone, de vermoorde Siciliaanse onderzoeksrechter, zijn rolmodel is. Politici, zegt Garzón, praten over gerechtigheid maar bezwijken zo vaak voor economische en diplomatieke overwegingen. Rechters zoals Falcone doen dat niet. Dat Spanje onder de conservatieve premier José Maria Aznar zowel Chili als Pinochet wou ontzien was voor Garzón geen punt. Vanaf 2003 neemt hij ook het Argentinië van de generaals in het vizier. Hij mikt eerst op Ricardo Cavallo, een sleutelfiguur uit de periode van de Vuile Oorlog.

Cavallo zit in Mexico, maar wordt aan Spanje uitgeleverd. Adolfo Scilingo, een collega-folteraar van Cavallo, is al in Spanje. Zijn proces levert hem in april 2005 zeshonderdveertig jaar gevangenisstraf op.

Heeft de Spaanse onderzoeksrechter de wereld veranderd, zoals het fotoboek suggereert? In Chili heeft zijn jacht op Pinochet de ban gebroken. Het is een tonicum dat mensenrechtenorganisaties daar nieuw leven en kracht gegeven heeft. Ook elders was het effect voelbaar. Europese ngo's omarmden enthousiast het principe van de universele rechtsmacht. Regeringen werden onder druk gezet. België had al eerder met een wet de vervolging van buitenlandse misdaden tegen de mensheid mogelijk gemaakt. In 1999 is die regeling nog uitgebreid. Cruciaal in de wet was dat dader noch slachtoffer enige band met België moesten hebben. Dat was ongewoon. Garzón vervolgde Pinochet omdat er Spaanse slachtoffers waren. De Servische mannen die in Duitsland zijn veroordeeld woonden in dat land. In België was zo'n link overbodig, waardoor de deur wijdopen ging staan. Het regende aanklachten, de ene al ernstiger dan de andere. Een duidelijk geval van procestoerisme, zeiden de critici. De wereld keek geïnteresseerd toe. Maar de VS waren niet opgetogen. Zeker niet toen ook Amerikaanse toplui met een aanklacht te maken kregen. Zo'n klein landje en zoveel pocha, moeten de Amerikanen gedacht hebben. In nauwelijks omfloerste bewoordingen is de Belgische regering gezegd dat het zo niet langer kon. Minister van defensie Donald Rumsfeld liet weten dat het hoofdkwartier van de NAVO niet noodzakelijk in Brussel moest blijven. Amerikaanse legervliegtuigen, op weg naar Irak, maakten ineens geen tussenlanding in Oostende meer.

Zo leg je landen aan de ketting. In juli 2003 is de tekst van de genocidewet uitgegomd en vervangen door bepalingen met een veel beperktere reikwijdte. Op nauwelijks veertien dagen is het wetsontwerp door het Belgisch parlement geduwd, gejaagd door de Amerikaanse wind. Platte politiek in de plaats van bevoegdheid? Misschien, maar politici en ook ngo's waren wat verblind geweest door het felle licht dat de zaak Pinochet verspreidde. Ze waren én te overmoedig én te gehaast. Universele rechtsmacht kan een machtig wapen zijn. Maar in het gebruik ervan is enige omzichtigheid niet overbodig. Anders dreigt banalisering en dus uitholling van de kracht ervan. Proeftuin België heeft dat overtuigend gedemonstreerd. Toch is het elan niet stilgevallen, integendeel. Sinds oktober 2005 is het in Spanje niet langer nodig dat er een link is met de verdachte of het slachtoffer. In recente uitspraken gaan Duitse rechters behoedzaam dezelfde richting in. De Belgische formule van weleer is terug van weg geweest, zij het gekleurd met wat meer realisme.

Baltasar Garzón heeft de opmars van de universele rechtsmacht in een hogere versnelling gebracht. Het besef is gegroeid dat sommige misdaden iedereen aanbelangen. Mensenrechten zijn een mondiaal erfgoed en wie ze schendt krijgt de wereld als rechter. Toch blijven er vragen. Meestal is het einde van een etnisch conflict of van een brutaal regime een erg turbulente periode. Er moet niet veel gebeuren om dit te laten ontsporen. Een proces in naam van de universele jurisdictie is hoe dan ook een ingreep in een ver land dat voor zware uitdagingen staat. Daar volop rekening mee houden is bijgevolg geen

nutteloze luxe. Zoals ook de vroegere relaties met het betrokken land niet zonder belang zijn. Het zat me niet zo goed dat de eerste zaak in België, die tegen de vier Rwandezen, er een was tussen een voormalige kolonisator en mensen uit wat ooit een mandaatgebied van ons was. Dat schept ongemakkelijke verhoudingen, zeker als de openbare aanklager het nodig vindt om in de Brusselse rechtszaal met een machete te gaan zwaaien. De Belgen hebben hun eigen koloniale geschiedenis nog niet eens op de weegschaal gelegd. Ook dat heet selectieve verontwaardiging. Zelfs Garzón heeft met die kritische commentaar te doen gehad. Spanje dat elders in de wereld strafrechter speelt heeft de omgang met zijn persoonlijke burgeroorlog beperkt tot een oorverdovend zwijgen. Maar het probleem reikt in feite nog verder. De kans bestaat dat rechtbanken uit het rijke Noorden voortdurend daders uit het arme Zuiden zullen berechnen. Is het een toeval dat de eerste zaken die het Internationaal Strafhof heeft opgenomen allen betrekking hebben op Afrikaanse landen? De juridische versie van wat neokolonialisme wordt genoemd? Op een congres over straffeloosheid las een collega uit Iran ons, westerlingen, de les. Jullie hebben het weer mooi voor elkaar met jullie genocidewetten, zei hij sarcastisch, jullie doen wat wij niet kunnen. En eens te meer lopen jullie op het forum van de gerechtigheid met de hoogste prijs weg.

* * *

Dat de reikwijdte van het strafrecht uitdeint en grenzen overschrijdt is een onomkeerbare ontwikkeling. Nooit is de oude uitdrukking ‘de lange arm van de wet’ zo van toe-

passing geweest. Toch is het nog helemaal niet zeker dat de keuze voor deze strategie altijd en overal de beste is. In Ethiopië zijn de processen ontspoord. De tribunalen van Den Haag en Arusha oogsten meer kritiek dan lof. Elders lijkt een beroep op de strafrechter al helemaal uitgesloten. Neem nu een land als Mozambique. Zeventien jaar broederstrijd heeft er vele duizenden daders opgeleverd. In zo'n geval ligt een grootscheepse strafoperatie niet voor de hand. Er zijn gewoon te veel schuldigen. En er blijft trouwens niet genoeg staat over om die onderneming te organiseren. Er zijn te weinig rechters, te weinig advocaten, te weinig van alles. Mensen willen ook niet achterom kijken. Het verleden is te gevaarlijk om het op te graven. Dan komt het erop aan om andere, minder riskante wegen in te slaan.

GERECHTIGHEID, MAAR LANGS ANDERE WEGEN

Het gaat al een tijdje niet goed tussen Yoweni Museveni, de president van Oeganda, en het Internationaal Strafhof. Inzet van de ruzie is het lot van Joseph Kony, de baas van de Noord-Oegandese rebellenbeweging. Museveni wil hem in ruil voor vrede amnestie geven. Dat zei hij halverwege mei 2006. Eén dag later al was er een krachtige reactie van de openbare aanklager van het Strafhof. Tegen Kony en vier van zijn adjudanten loopt een arrestatiebevel. Zij zijn verdacht van allerlei misdaden tegen de mensheid. Het Hof liet weten dat amnestie niet kan. Dat conflict is niet nieuw. Een jaar eerder, in maart 2005, had de openbare aanklager in Den Haag ongewoon bezoek gekregen. Religieuze leiders uit de streek waar Kony opereert kwamen hem vragen op de achtergrond te blijven. In hun ogen zou een interventie van het Hof de oorlog verlengen. Voor hen is vrede alleen mogelijk als de rebellen, al was het maar tijdelijk, op mildheid kunnen rekenen.

De vraag of vervolging onontkoombaar is, want door internationale wetten opgelegd, zorgt al veel langer voor hevige discussies. Een eerste piek kwam er in het begin van de jaren negentig. Het einde van de apartheid in Zuid-Afrika duwde blanken, zwarten en kleurlingen met de neus op dat probleem. Al gauw bleek dat de inzet van tribunalen niet haalbaar was, een ontwikkeling die ik in

een later hoofdstuk in detail zal beschrijven. In het ANC (African National Congress), de bevrijdingsbeweging, was een meerderheid gewonnen voor een milde vorm van amnestie, weliswaar in combinatie met een waarheidscommissie. De reactie in kringen van mensenrechtenorganisaties in het land en elders in de wereld was bijzonder heftig. De Verenigde Naties hadden apartheid als een misdaad tegen de mensheid bestempeld. Hoe konden elke vorm van berechting opzijgeschuiven? Maar de opposenten van systematische vervolging gingen in het tegenoffensief. Zij ontwikkelden een batterij argumenten om de strategie van het ANC te verdedigen. Een van hen, Alex Boraine, nam het voortouw. Eerst speelde hij een cruciale rol in het debat in Zuid-Afrika. Maar zijn pleidooi tegen de verplichting om te vervolgen is vrij snel aan een internationale carrière begonnen.

Boraine is vooraan in de zestig als de apartheid wankelt. Hij heeft er dan al een merkwaardige loopbaan op zitten. Blanke dominee, jongste president ooit van de methodistische kerk van Zuid-Afrika, van 1974 tot 1986 parlements lid van de Progressive Party die tegen de regering vecht. Vanaf mijn eerste ontmoeting met hem, in 1994, treft mij de merkwaardige combinatie van de dominee en de manager. Dat zacht zalvende in zijn stem, dat luiserende oor, de religieus getinte woordenschat. Maar ook het talent om mensen in beweging en naar zijn hand te zetten. Een mix die hem goed van pas zal komen als de latere nummer twee van de waarheidscommissie. Boraine is in de jaren zeventig en tachtig niet verwend door het apartheidsregime. Hij kreeg thuis herhaaldelijk ongevraagd en ongewenst bezoek van veiligheidsagenten. Zijn

kantoor is beschoten. Hij is geregeld met de dood bedreigd. Een van zijn kinderen is tweemaal zonder vorm van proces maandenlang opgesloten. In een interview zei Boraine niet geheel onverwacht dat Mahatma Gandhi nooit zijn rolmodel is geweest. De vechtlust van een Martin Luther King lag hem beter. Toch is hij de man die voor het ANC de strijd om de zachte afrekening met het verleden gevoerd en gewonnen heeft. Niet dat in het debat alles uit te vinden was. In Latijns-Amerika was al flink wat ervaring met waarheidscommissies opgedaan. Boraine haalde sleutelfiguren uit die landen naar Zuid-Afrika en liet ze vertellen, vooral over wat er in het speuren naar de waarheid verkeerd kan lopen. Een tweede oefenveld lag in de postcommunistische landen van Centraal- en Oost-Europa. Er werd geluisterd naar de gewezen dissidentenleider Adam Michnik in Warschau, naar president Vaclav Havel in Praag en naar Joachim Gauck, de archivaris van wat de Stasi in Oost-Duitsland aan bewijsmateriaal heeft nagelaten. Ook zij kwamen naar Kaapstad om er te praten met mensen uit de wereld van de ngo's, de media, de universiteiten, de partijen, de bevrijdingsbewegingen. Tegelijkertijd is een schat aan informatie aangelegd waaruit nadien geput is door landen als Bosnië-Herzegovina, Cambodja, Guatemala, Peru, Sierra Leone en Timor Leste – ook allemaal op zoek naar een constructieve omgang met een getormenteerd verleden. Boraine werd al snel de gewaardeerde handelsreiziger in alternatieven voor de politiek van de harde hand. Hij is in zekere zin de tegenpool van Baltasar Garzón, maar al even belangrijk in de speurtocht naar de verwerking van het onverwerkbare.

1 WAARIN TRIBUNALEN FALEN

Vervolging van afschuwelijke misdaden ligt in principe het dichtst bij wat een internationale rechtsorde slagkracht geeft. Maar, zeggen Boraine en vele anderen, experts van internationale instanties en mensenrechten-activisten hebben goed praten en prediken. Ook hier staan geregeld praktische bezwaren tussen droom en daad. Het gaat om materiële obstakels, politieke risico's en soms is het de vraag of tribunalen wel gerechtigheid voortbrengen.

Materiële obstakels

Na een burgeroorlog of een genocide ligt een land in puin. Rechters zijn omgebracht of zijn zelf verdacht. Advocaten zijn er niet of nauwelijks. Gebouwen zijn onbruikbaar. De gerechtelijke machine geraakt dan niet in gang of valt na korte tijd stil. Het verhaal van Mamo Wolde, dat ik eerder vertelde, toont wat daarvan de consequenties zijn. Bovendien hangt justitie voor het bewijsmateriaal af van de medewerking van leger en politie. Maar de samenstelling en cultuur van de ordetroepen ademen vaak nog de geest van het oude regime uit. Zij kunnen documenten vernietigen of achterhouden. Als gevolg daarvan is vrijspraak van sommige daders niet uitgesloten. Dat is schokkend voor de slachtoffers. Beter geen vervolgingen, is al gezegd, dan een operatie die nieuwe schade veroorzaakt.

De apartheid in Zuid-Afrika was niet de verantwoordelijkheid van een overzichtelijk aantal individuen. Hele generaties van mannen en vrouwen hebben het systeem

mee in leven gehouden. In ex-Joegoslavië identificeerde een Bosnisch-Servische onderzoekscommissie duizenden mensen die direct of zijdelings meegewerkt hebben aan de slachting in Srebrenica. In zulke gevallen is het materieel onmogelijk om al wie schuld heeft voor de rechter te dagen. Dat was ook het probleem in Centraal- en Oost-Europa toen het communisme er de geest had gegeven. Alleen in de voormalige DDR zijn er enkele strafzaken gekomen. Elders bleek de inzet van tribunalen niet aantrekkelijk te zijn. De politieke cultuur van het communisme had de tijd gehad – veertig jaar – om die samenlevingen in al hun nerven te doordringen. Slechts weinigen in de bevolking hadden afstand kunnen bewaren. Trouwens, vaak waren mensen tegelijkertijd dader en slachtoffer geweest. Wit en zwart, goed en fout waren meestal niet scherp te onderscheiden. Wie vonnissen en wie niet, als grijs de dominante tint is? Daarom is hier en daar een andere piste ingeslagen. Leger, veiligheidsdiensten, politie en ambtenarij zijn gedeeltelijk ontsmet. In die schoonmaak kon het gaan om ontslag, om vervroegd pensioen of tijdelijke non-activiteit. Vaclav Havel waarschuwde, als president van Tsjechië, al snel voor de gevolgen daarvan: ‘Het is een tijdbom die op elk moment kan exploderen en het hele sociaal klimaat bederven.’ In 1993 sloeg Lech Walesa, toen president van Polen, om nog een andere reden alarm: zo dreigt het land, zei hij, in een tijd van wederopbouw vele hooggeschoolde mensen te verliezen. De reïntegratie is er snel gekomen. Het probleem is ook opgedoken in Irak. Tienduizenden leden van Saddams Baathpartij zijn uit de overheidsdiensten, het onderwijs, het leger en de politie verbannen. Vele van die instellingen lopen mank. Er gaan nu

stemmen op om de terugkeer van de uitgestoten te vroegen. Polen, Tsjechië en Hongarije zochten het daarom in wat men *screening* noemt. Van wie een hoge positie bij de staat ambieert wordt het communistisch verleden doorgelicht. In ernstige gevallen kan dat de weg naar een job bij de overheid afsnijden. Meestal komt het niet zo ver.

Politieke risico's

In Cambodja, Ethiopië en Rwanda heeft een militaire overwinning een einde gemaakt aan een dodelijk conflict. Maar in de meeste gevallen loopt het niet zo af. De overgang is veel vaker de vrucht van onderhandelingen tussen oud en nieuw. Dat was zo in Latijns-Amerika in de jaren tachtig. Burundi en Zuid-Afrika hebben dezelfde weg gevolgd. En ook in de meeste landen van Oost- en Centraal-Europa was overleg tussen de communistische regeringen en de oppositie de beslissende factor. Deze gang van zaken dwingt tot grote omzichtigheid in de omgang met het verleden. De machtigen van gisteren zijn niet verdwenen. Hun militairen en politiemensen zijn niet ontwapend. Een dreiging met vervolging kan tot bloedige confrontaties leiden. Je moet de staart van de draak niet kietelen, wordt in Chili gezegd. Overigens is het vaak zo dat al tijdens het overleg beloftes over clementie op tafel moeten komen, anders komt er geen overdracht van macht.

Als een burgeroorlog ten einde loopt of een repressief regime verdwijnt is vervolging van wie moordde en folterde slechts een van de besognes. Het kan goed zijn dat politici en bevolking andere noden belangrijker en dringender vinden. Aanhoudende druk van de internationa-

le gemeenschap om toch met tribunalen te starten is dus niet zonder gevaar.

Brengen tribunalen wel altijd en overall gerechtigheid?

Er zijn niet alleen problemen van materiële en politieke aard. Tribunalen vertonen kenmerken die de productie van gerechtigheid erg kunnen bemoeilijken. Ik bespreek er zes.

1. Waar strafrechters er vele jaren over doen om vonnissen te vellen is gerechtigheid een van de slachtoffers. Maar ook oordelen en veroordelen als een brutaal conflict pas afgelopen is kan blijvende schade veroorzaken. Het klimaat is dan absoluut niet geschikt om scrupuleus schuld en boete af te wegen. Haat en woede roepen om bloed. De goden hebben dorst en het lessen ervan kan maanden duren. Dan gebeuren er fatale vergissingen.

Zoals in België, tijdens de bevrijdingsdagen. Stephan Laureys levert daarvan een pijnlijke demonstratie. Ik kwam hem het eerst tegen in de krant *Het Nieuwsblad* van 26 februari 1945, tijdens mijn speurtocht naar krantenberichten over de executie van Vlaamse SS'ers. Antwerpenaar Laureys vocht aan het oostfront, maar deserterde op 3 september 1944 – vlak voor zijn stad bevrijd werd. De maand daarop gaf een Belgische krijgsraad hem de doodstraf. Hij is op 23 februari 1945 voor het vuurpeloton gebracht. In die dagen was de roep om wraak ontzettend groot. In zo'n klimaat moest Laureys sterven. Zijn vrienden in het Legioen die nog maanden doorvochten zijn in augustus 1945 gevangen gezet. Nog geen

vier jaar later waren ze allen op vrije voeten. De dood van Laureys is de vrucht van het noodlot, niet van de gerechtigheid. Het probleem is dat straffen als pure wraakoefening niet naar een rustige verwerking van het verleden voert. Op een of andere manier gaat dat als ballast op de toekomst wegen.

2. Wie het oude regime wil vervolgen moet beslissen wie de rechters zullen zijn. Politieke beïnvloeding is dikwijls moeilijk te vermijden. Het proces tegen Saddam Hoessein demonstreert dat elke dag. Cambodja worstelt al sinds de val van Pol Pot met de vraag of het de Rode Khmers moet vervolgen. Onder druk van de Verenigde Naties is begin 2006, bijna dertig jaar na datum, beslist het toch maar te doen. In mei 2006 zijn de eerste rechters benoemd. Onmiddellijk was er kritiek van de kant van de VN en van internationale ngo's omdat er twijfel was gerezen over de onpartijdigheid van die magistraten.

3. Gerechtigheid is cruciaal voor de slachtoffers van misdaden tegen de mensheid. Processen wekken bij hen grote verwachtingen. Maar in het scenario van de strafrechtbank gaat de meeste aandacht naar de verdachten. In het beste geval krijgt wie geleden heeft wat tijd om te getuigen. Toch is dat meestal een frustrerende ervaring. Er valt zoveel te zeggen en zoveel dat niet kan of mag gezegd worden. Een kruisverhoor maakt het nog erger. Het kan een getuige dwingen om de eerder opgelopen pijn opnieuw te ondergaan.

4. De dreiging met vervolging is als een zwaard van Damocles dat langs twee kanten snijdt. Ze kan verdachten

doen aarzelen. Maar perverse gevolgen voor de slachtoffers zijn niet uit te sluiten. Daders kunnen verleid worden om zo veel mogelijk getuigen uit de weg te ruimen.

5. Strafrechters bepalen individuele schuld. Dat is in wezen wat ze moeten doen. Zo brengen zij wel slechts één fractie van het verleden in kaart. Het brede perspectief ontbreekt. Wat in een samenleving tot wrede ontsporingen heeft geleid en in de toekomst nog kan leiden blijft zodoende buiten het blikveld. Het kan gaan om politieke of economische discriminatie. Hele beroepsgroepen kunnen een genocide mee uitgelokt hebben. Om dat in kaart te brengen is de strafrechtbank niet het meest adequate instrument. Bovendien oordelen rechters alleen over juridische schuld. Zij spreken zich niet uit over politieke of morele verantwoordelijkheid, terwijl dat juist integraal deel uitmaakt van wat er te begrijpen en te doorgronden valt.

6. Dat de Cambodjaanse bevolking zolang geaarzeld heeft om de weg van de vervolgingen in te slaan is geen toeval. In grote delen van Azië is het beroep op de strafrechter een allerlaatste stap in de regeling van een conflict. Voorrang gaat naar andere technieken, omdat er bezorgdheid is over de ravage die een proces in een gemeenschap kan aanrichten. Oog om oog laat de wereld blind achter, is een van de gezegden. Ook van Afrikanen wordt gezegd dat zij een grote bereidheid tot vergeten en vergeven vertonen, dat zij *a short memory of hate* hebben. Nelson Mandela is daarvan een treffend voorbeeld. Zevenentwintig jaar gevangenschap en blijkbaar geen spoor van rancune of haat. Jomo Kenyatta zat tijdens de

Britse aanwezigheid in Kenia jarenlang gevangen, maar ontpopte zich nadien als een vurig anglofiel. Léopold Senghor van Senegal, Julius Nyerere van Tanzania, Kenneth Kaunda van Zambia hebben allen, toen de blanke overheersing ten einde liep, gekozen voor verzoening. Straatnamen in die landen verwijzen nog vaak naar beruchte koloniale voormannen. Monumenten herinneren aan de (genocidale) heldendaden van blanke legers in de negentiende eeuw. Ik zag het in Zimbabwe. Het graf van veroveraar Cecil Rhodes, die zijn naam gaf aan het land rond de Zambezi, ligt ongeschonden op het mooiste plekje van Zimbabwe, op wat Rhodes' view heet. Op een paar honderd meter daarvandaan staat een massief memoriaal voor de zowat dertig Britse soldaten die in 1904 door autochtonen zijn omgebracht. Er is geen spatje graffiti te zien. Namibië ademt op nog zovele plaatsen de aanwezigheid van de Duitse kolonisator uit, ook al heeft die hier in het begin van de twintigste eeuw massaal vermoord.

Strafrechtelijke procedures kunnen botsen met die cultuur van verzoening. Desmond Tutu, voorzitter van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie, schrijft dat het formele strafproces een westerse uitvinding is. Het wijkt sterk af van de traditionele Afrikaanse rechtspraak. Het is te onpersoonlijk en heeft te weinig aandacht voor de slachtoffers. De Afrikaanse visie op gerechtigheid mikt op het herstel van verbroken relaties. Bovendien is schuld voor Afrikanen geen individuele, maar een collectieve last. Het is, lees ik, westerse arrogantie te denken dat strenge mannen in toga die gezamenlijke schuld met individuele straffen kunnen wegnemen. Als reactie zijn er nu hier en

daar experimenten met rituelen die tot de culturele nalatenschap van die samenlevingen behoren. Maar ook die route is niet vrij van hindernissen.

2 OUDE RITUELEN, NIEUWE TOEPASSINGEN

Op zijn minst twintigduizend ontvoerde kinderen, honderdduizend doden, anderhalf miljoen mensen op de vlucht – dat is de kostprijs van twintig jaar rebellenwerk in het noorden van Oeganda. Terwijl ik dit schrijf, in juni 2006, lopen de cijfers nog op. Het Lord's Resistance Army weet van geen ophouden. Nu en dan boekt het Oegandese leger wat terreinwinst en komen vluchtelingen en ex-rebellen terug naar wat ooit hun thuis was. Ondertussen geraken de regering van Oeganda en het Internationaal Strafhof het niet eens over wat vrede moet brengen, amnestie of strafprocessen. Maar in de dorpen waar daders en slachtoffers terugkeren is er geen tijd om te wachten. Rituelen van eertijds bieden een uitweg. Sommigen vinden zuivering van het kwaad dat hen overviel door één voor één op een ei en over een bamboetwigg te stappen. Een lokale chef kijkt toe of ze het wel met de rechtervoet doen. Moeders helpen baby's. Het ei is het symbool van de onschuld, wél al leven maar nog niet besmet. De twigg staat voor de breuklijn tussen verleden en toekomst. Voor de ex-rebellen, meestal gekidnapte kinderen, is er een bijkomend ritueel. *Mato oput* heet het. Zij drinken samen met hun slachtoffers het bittere sap van de bladeren van de oputboom, om de wrangheid van het verleden achter zich te laten. Een geit of een koe dient als afkoopsom. Verzoening zou moeten volgen.

In Oeganda gaat het om een noodgreep. Sinds Mozambique in 1992 de burgeroorlog voor vrede ruilde is de inzet van rituelen daar officieel beleid. In dat land, zoals vaker in Afrika, worden wandaden niet aan individuen toegeschreven. Het zijn boze geesten die zich van mannen en vrouwen hebben meester gemaakt. *Curandeiros*, plaatselijke genezers, verjagen de boosdoeners. Het schijnt te werken. Mozambique is al vijftien jaar gespaard gebleven van fors geweld.

Het kan nóg anders. In Sierre Leone zijn rituelen deel van een ruimere aanpak. Er is een tribunaal. Er werkte een waarheidscommissie. Daarnaast zijn er ceremonies waarin gewijde olie op het hoofd 'het hart moet afkoelen' van wie leed en van wie deed lijden. Maar het bekendste voorbeeld van zo'n gemengde strategie is in Rwanda te vinden. De genocide heeft er een onmogelijke erfenis achtergelaten. Het internationaal tribunaal in Arusha worstelt er mee. Ook de plaatselijke rechtbanken kunnen het werk niet aan. Maar Rwanda had een alternatief in de reserve zitten. Er waren al van oudsher *gacaca* aan het werk, instanties waarin wijze mannen rechtspreken – op het grasplein, zeg maar. Zij oordeelden als Salomon, luisterend naar de mensen, over een diefstal of een burenruzie. Nu is deze methode, onder de hoede van de overheid, gemobiliseerd om uitspraken te doen over schuld in tijden van genocide. Zo hoopt men de druk die overvolle gevangenissen op het land leggen te verzachten. In oktober 2001 heeft de bevolking 255.000 wijzen als rechters aangewezen. Het is de bedoeling dat zij in iets meer dan 12.000 kleinschalige 'tribunalen' vonnissen vellen. Deze aanpak is wereldwijd als een veelbelovende doorbraak gezien. De ontgoocheling heeft niet

lang op zich laten wachten. De operatie geraakt niet echt op gang. Mensenrechtenactivisten klagen over misbruiken. Het aantal feitelijke en potentiële gevangenen loopt niet terug, wel integendeel. Tijdens de zogeheten proefgacaca's zijn ruim 50.000 verdachten in kaart gebracht. Wie op basis daarvan extrapoleert komt op een totaal van 750.000 mensen die te berechten zijn.

Of de inzet van rituelen van verzoening zonder meer helpt is niet zeker. Meestal zijn deze praktijken niet geschikt om met zware misdrijven om te gaan. Ze geraken ook erg geschonden in de loop van een langdurig conflict. Procedurele garanties zijn er niet of nauwelijks. Objectiviteit is een probleem. Rwanda levert het bewijs dat er onoverkomelijke moeilijkheden kunnen rijzen. Mozambique toont dan weer dat het anders kan. Het is bijgevolg te vroeg om het procédé weg te gooien.

3 EEN TUSSENTIJDSE BALANS

Schreeuwend onrecht roept om een passend antwoord. Alleen is het, na een burgeroorlog of ander groot verdriet, niet zo duidelijk wat de toekomst van een geteisterd land het minst bezwaart. Wat vaststaat is dat een of andere vorm van gerechtigheid onmisbaar is. Dat is altijd en overal voelbaar, van Argentinië tot Zuid-Afrika.

Er zijn in de voorbije bladzijden wegen verkend, hindernissen in kaart gebracht, successen aangestipt. Het meest opvallend is de gelijktijdige opmars van twee uiteenlopende visies op hoe gerechtigheid ontstaat. Aan de ene

kant is er de bijna absolute voorkeur voor vervolging. Het tribunaal is de goudstandaard. Waar lokale rechtbanken forfait geven of falen moet in principe het Internationaal Strafhof optreden. Universele jurisdictie, die andere gedaante waarin 'recht zonder grenzen' verschijnt, is ook een mogelijkheid. In al deze gevallen zijn het professionele rechters die de hoofdrol spelen. Voor internationale experts is een belangrijke bijrol weggelegd. De verdachte krijgt meer aandacht dan het slachtoffer. De verplichting om te straffen weegt zwaarder dan wat de plaatselijke context aan barrières veroorzaakt. De groeikracht van dit model komt vooral van VN-instansies en van grote ngo's zoals Human Rights Watch en Amnesty International. Daartegenover staat de keuze voor een strategie die het tribunaal zo veel mogelijk tracht te vermijden. Dat verlegt het zwaartepunt van de rechtszaal naar de hoorzitting, van de rechter naar de leek, van de individuele schuld naar het zoeken naar wat een samenleving deed ontsporen, van de dader naar het slachtoffer, van de weerwraak naar de verzoening, van de internationale dwang om te vervolgen naar wat de lokale situatie aan mogelijkheden biedt. Waarheidscommissies, het thema van een volgend hoofdstuk, en de besproken rituelen zijn op deze kenmerken gebouwd.

Beide modellen rusten op plausibele argumenten. Het is goed om te luisteren én naar Baltasar Garzón én naar Alex Boraine, de twee personages die mij in deze kwestie de weg wezen. Kiezen voor een van hen doe ik nu niet, want er vallen nog routes nauwkeuriger te verkennen. Amnestie is er zo een.

AMNESTIE, DE ERFZONDE

Er gaat geen maand voorbij of er is ergens amnestie gegeven of beloofd, ook en vooral in door conflicten geteisterde landen. Terwijl ik dit hoofdstuk aan het schrijven ben gaat het onder meer om een militie in Colombia en rebellen in Atjeh (Indonesië). Soortgelijke berichten waren er de laatste tijd over Afghanistan, Algerije, Ivoorkust en Liberia. Begin 2006 was er in Noord-Ierland zelfs even sprake van een amnestiewet voor paramilitairen van het Iers Republikeins Leger (IRA). Wat later is het woord ook in Irak te horen. Met het oog op verzoening belooft premier Nouri al-Maliki de soennitische opstandelingen een vrijgeleide.

In een wereld waarin de roep om gerechtigheid steeds luider klinkt is amnestie nog altijd prominent aanwezig. Dat vraagt om enige uitleg.

1 AMNESTIE IS EEN BESMET WOORD

De term dekt te veel ladingen om overal en altijd bruikbaar te zijn. Chili onder Pinochet en Zuid-Afrika onder Mandela hebben allebei gekozen om grove schendingen van mensenrechten niet te vervolgen. Toch zijn de verschillen aanzienlijk. Chili is een voorbeeld van wat een blanco amnestie heet. Alle schenders van mensenrechten gingen vrijuit. Voorwaarden of restricties waren

er niet. Zuid-Afrika behoort tot een heel andere familie. Daar golden strikte condities. Alleen wie in de waarheidscommissie openheid van zaken had gegeven kon op clementie rekenen. Dat had zo zijn gevolgen, bijvoorbeeld voor de moordenaars van Ntombi Khubeka. Die ANC-activiste verdween spoorloos in 1987. Nooit was nog iets van haar gehoord. Tot leden van de veiligheidsdiensten bij de waarheidscommissie aanklopten. Zij vroegen amnestie in ruil voor het verhaal over hun betrokkenheid in de zaak. Ze hadden haar, bekenden ze, ontvoerd en herhaaldelijk met een zweep geslagen. Toen was ze plots in coma gegaan en gestorven. Een hartstilstand, dachten ze. Wat later is het graf van Khubeka gevonden. Bleek dat ze door het hoofd geschoten was. Er was gelogen en dus was amnestie uitgesloten. Zo'n beslissing is ettelijke keren genomen. Was de misdaad niet politiek van aard, ook dan werd amnestie geweigerd. Van de 7116 aanvragen zijn er uiteindelijk net geen 1200 ingewilligd.

Wie het onderscheid tussen onvoorwaardelijke en voorwaardelijke amnestie uit het oog verliest spuit mist. België telt nogal wat van die weermakers. Er loopt daar al zestig jaar een debat over amnestie voor wie tijdens de Tweede Wereldoorlog met de bezetter heeft gecollaboreerd. Aan beide kanten van de taalgrens is de discussie vertroebeld door onzindelijke argumentatie. Vele Fransen zien amnestie als een officieel applaus, een halve eeuw na datum, voor de lokale versie van het nazisme. In hun ogen is dat onbespreekbaar. Dat amnestie in vele varianten bestaat ontgaat hen. In Vlaanderen hebben sommigen de problematiek verminkt door scheve vergelijkingen met het buitenland. 'Algemene amnestie zoals

die in Nederland en Frankrijk in het begin van de jaren vijftig is verleend, komt er niet zolang België bestaat.' Hoe vaak is dat niet te horen geweest? Hoe hardvochtig België is en hoe genadig de anderen? Het plaatje klopt niet. In Nederland is tussen juli 1947 en eind 1951 in zes opeenvolgende golven strafvermindering aan opgesloten collaborateurs toegekend, eerst aan wie jonger was dan achttien, later aan andere leeftijdsgroepen. Verklikkers en medewerkers van de Duitse politie kwamen niet in aanmerking. Bij de Fransen is een soortgelijk scenario gevolgd. Wat daar tussen augustus 1947 en augustus 1953 als 'amnestiewetgeving' ontstond bleef beperkt tot strafvermindering en teruggave van '*la dignité nationale*', een soort bewijs van burgertrouw. Trouwens, al wie een gevangenisstraf van vijftien jaar of meer had opgelopen viel niet onder de gunstmaatregelen. Hoe de Franse wetgever toen over amnestie dacht staat duidelijk te lezen in artikel 1 van de wet van 6 augustus 1953: '*L'amnistie n'est pas une réhabilitation.*' Dat is iets helemaal anders dan onvoorwaardelijk vergeven én vergeten.

2 WAAROM DE SCHULD UITWISSEN?

Rhodesië in de jaren zeventig. Eerst was er de bittere Roorlog tussen de blanke heersers en de zwarte vrijheidsstrijders. Dan kwam, in 1979, een in Groot-Britannië genegotieerde vrede. In april 1980 is de macht overgedragen. Zimbabwe was nu de naam van de jongste ex-kolonie in Afrika. In zijn eerste toespraak zei Robert Mugabe, de nieuwe president, dat haat de plaats moest ruimen voor vriendschap tussen blank en zwart. Het bleef

niet bij woorden. Niemand werd vervolgd, ook niet de blanke generaals die de zwarte bevolking hadden geterroriseerd. Die mildheid was evenwel geen vrucht van rasoverstijgende liefde. Ze was Mugabe in het vredesakkoord opgedrongen. Overigens kwam die keuze ook de zwarte elite goed uit. Zo kon het doek vallen over de schendingen van mensenrechten in de kampen van de vrijheidsbewegingen. Wat later, in 1982, brak onrust uit onder de zwarte bevolking van Matabeleland, een regio die etnisch en politiek ver van Mugabe staat. De president stuurde de Vijfde Brigade, een in Noord-Korea opgeleid korps, en liet zijn soldaten twintig maanden ongestoord moorden en plunderen. Weer is er gekozen voor amnestie, nu na onderhandelingen met vooraanstaande figuren uit Matabeleland. Een regering van nationale eenheid, gevormd in 1987, bezegelde die afspraak met een zogeheten *clemency order*. Pas in de tweede helft van de jaren negentig is iets van de sluier over de gebeurtenissen in Matabeleland opgelicht. Zimbabwaanse bisschoppen bestelden een rapport bij twee ngo's die indertijd bewijsmateriaal verzameld hadden. Wat toen tevoorschijn kwam was zo onthutsend dat de kerkelijke hiërarchie de publicatie ervan niet aandurfde. *Breaking the Silence* (1997), zo heet het verslag, is een verhaal over talloze doden, verminkingen, verkrachtingen en over de honger als oorlogswapen. De regering bleef zwijgen. Straffeloosheid was er ook in tijden van verkiezingen. In 1995, 2000 en 2002 is door de partij van Mugabe grof geweld gepleegd tegen kandidaten en militanten van de oppositie. De president besliste telkens op eigen gezag dat de daders totale vergiffenis verdienden.

In het bestek van twintig jaar toont Zimbabwe hoe

verschillend de ontstaansgeschiedenis van amnestie kan zijn: recent een vorm van eenzijdige zelfbediening, in 1979 en 1987 het product van onderhandelingen.

Zelfamnestie

Wie met ijzeren hand regeert kan zichzelf en de vrienden ongestoord witwassen. Brute macht is het argument. Dat heeft generaal Pinochet met zijn amnestiewet van 1978 treffend gedemonstreerd. Niemand kon hem tegenspreken. Maar ook waar absolute macht wankelt blijft zelfamnestie mogelijk. Je ziet dan dat de bedreigde elites op de valreep zichzelf vergiffenis schenken. Zo gebeurde het in de jaren tachtig in Latijns-Amerika. Juntaleiders hebben er zich vlak vóór de val van hun regime nog inderhaast uit de wind willen zetten. Het continent leek op dat punt wel erfelijk belast.

Het minste kwaad

Amnestie komt dikwijls om de lieve vrede. Letterlijk dan, omdat wie de macht moet afstaan vaak nog sterk genoeg is om een geweldloze overgang onmogelijk te maken. Kwijtschelding van schuld is dan de weg van het minste kwaad. Dat is wat in Angola is gebeurd. Bijna dertig jaar burgeroorlog is in de lente van 2002 moeizaam ten einde gelopen. De rebellen van Unita waren eind februari hun leider, Jonas Savimbi, verloren. Zo ontstond een opening voor serieuze vredesgesprekken met de Angolese regering. Begin april 2002 is een akkoord ondertekend. Even voordien had het parlement een wet gestemd die de rebellen amnestie verleende, zo

goed als zeker in een ultieme poging om Unita over de streep te trekken. Maar ook wie tijdens de burgeroorlog aan de zijde van het regeringsleger vocht ging vrijuit. Met deze vorm van wederzijdse absolutie was iedereen bediend. Het vredesakkoord tussen de regering van Guatemala en de grootste rebellenbeweging (Madrid, 1996) is in dezelfde toon gezet.

Zonder amnestie geen verzoening, zonder verzoening geen blijvende vrede

Deze zin zit in het hart van vele pleidooien voor clementie. Vervolging, zegt de redenering, brengt de kampen niet dichterbij elkaar. Integendeel, de kloof wordt groter. Een proces is voor wie geleden heeft een hernieuwde confrontatie met pijn en verdriet. De wonde gaat weer open. Bij de daders zaait de straf, zeker als het om jarenlange opsluiting gaat, wrok en weerzin tegen het regime dat hen vonnist. Voor een fragiele vrede kan dat levensgevaarlijk zijn. Van deze argumentatie circuleren varianten. Het heet dan dat amnestie nodig is om de eenheid in het land te herstellen. Of om de rangen te sluiten als er een buitenlandse vijand in zicht is. Het is geen toeval dat Frankrijk en Nederland al in 1947 milder zijn geworden voor veroordeelde collaborateurs. Beide landen waren betrokken geraakt in een koloniale oorlog in Azië. In zo'n situatie is interne verdeeldheid een bron van grote zorgen. De zwarte schapen mochten daarbij niet vergeten worden.

3 WAAROM NIET?

Amnestie, in welke gedaante ook, is een omstreden manier om met het verleden om te gaan. Het hevigste verzet komt van zij die geleden hebben. Van wie verminkt is, verbannen was of gebroodroofd. Hun weerstand komt van heel diep. Daarnaast zijn er de bezwaren die hun oorsprong vinden in het internationale recht. Voor misdaden tegen de mensheid is vervolging de enige keuze, zegt de wet. Amnestie brengt trouwens nooit duurzame rust. Na enige tijd breekt alles weer open.

Amnestie verplaatst de last van het verleden van de dader naar het slachtoffer

‘En waarom moeten het altijd mensen als ik zijn die zich moeten opofferen – waarom altijd wij – waarom moeten wij altijd toegevingen maken als er iets moet toegegeven worden, waarom moet ik altijd mijn tong afbijten, waarom, zeg dat eens, waarom?’ De kreet is van Paulina Salas, de beschadigde vrouw in Dorfman's *Death and the Maiden*. Zij is een van de duizenden gekwetsten van een militaire dictatuur. Gefolterd en verkracht. Kan je een wonde genezen met zout? En die mensen vraagt men om vergiffenis uit te delen. Als het al gevraagd wordt. Meestal is het een president, een parlement, een kerkelijke leider die in naam van de slachtoffers vergeeft. Maar, zei een weduwe in de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie, niemand kan in mijn plaats vergiffenis schenken. Niemand voelt mijn pijn. Alleen ik kan die stap zetten. Straffeloosheid, het natuurlijke product van amnestie, gaat ook frontaal in tegen de overweldigende behoefte van vele slachtoffers

om het morele gelijk bevestigd te zien, het liefst door een strafrechter. Om eindelijk te horen dat het lijden van wie streed tegen onrecht niet tevergeefs was. Want een tribunaal trekt in elk verdict de lijn tussen goed en kwaad. Amnestie maakt die levensnoodzakelijke oefening bijna onmogelijk.

Dura lex, sed lex

September 2003, een speciale sessie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. De leden vragen zich af hoe een land dat uit een bitter conflict komt moet omgaan met schendingen van mensenrechten. Kofi Annan, de secretaris-generaal, krijgt de opdracht daarover een rapport te schrijven. Begin augustus 2004 is het document er. Het verslag bevat drieëntwintig aanbevelingen, voor alle takken van de VN. Aanbeveling 3: 'Verwerp elke vorm van amnestie voor genocide, oorlogsmisdaden of misdaden tegen de mensheid. Zorg ervoor dat geen enkele al toegekende amnestie verhindert dat een door de VN opgericht of ondersteund tribunaal toch tot vervolging overgaat.' Duidelijker kan het niet. Internationale wetten, vrucht van de beschaving, laten niet toe dat daders van de grofste schendingen vrijuit gaan. Die stelling rust op de overtuiging dat de wereld alleen zo de cultuur van de straffeloosheid kan uitroeien. Ngo's zoals Amnesty International en Human Rights Watch zijn, zo mogelijk, nog meer uitgesproken in hun verzet tegen amnestie.

Maar wat als de muur van de stilte de enige weg is om een land te bevrijden van een burgeroorlog of een repressief regime? Wat als het de enige manier is om vrede te oogsten? Toen Kofi Annan in 1999 het diep geteisterde

Sierra Leone bezocht zag hij de verschrikkelijke gevolgen van de burgeroorlog. Zijn relaas was te lezen in de krant *De Standaard* (5 augustus 1999). Hij schreef over de zucht van de mensen naar een stabiele vrede. En over hun bereidheid om de daders te vergeven. Toch heeft de VN het vredesverdrag, met amnestie als ingrediënt, slechts onder voorbehoud ondertekend. Want, zegt Annan, het akkoord mocht geen dekmantel worden voor ernstige inbreuken op de internationale mensenrechten.

Geen garantie op verzoening

Kijk naar wat er gebeurd is in Latijns-Amerika. Argentinië en Chili hebben een kwarteeuw geleden daders van grove schendingen van mensenrechten totale bescherming gegeven. De nood aan verzoening was een van de beweegredenen. Maar die was afgedwongen met het geweer in de rug. Het heeft niet geholpen. De tekenen zijn het meest tastbaar in Argentinië. Dat er tijdens de Vuile Oorlog (1976-1983) dertigduizend mensen zijn verdwenen wekt nog dagelijks verbijstering, woede en een luide schreeuw om gerechtigheid. Sinds de zomer van 2003 is dat verleden ook officieel weer tot leven gewekt. President Nestor Kirchner, het huis van afgevaardigden en de senaat hebben de amnestiewetten van 1986 en 1987 nietig verklaard. Het Hoogste Gerechtshof heeft die stap rugdekking gegeven. Eind 2003 is een Archivo Nacional de la Memoria opgericht. Documenten, beelden en voorwerpen moeten er de wreedheid van de junta tonen. Drie maanden later viel de beslissing om de Escuela de Mecanica de la Armada, het meest gevreesde folterhol in Buenos Aires, om te bouwen tot museum – als eerbetoon

aan wie er leed en stierf. En nog elke donderdag stappen dwaze grootmoeders rond op de Plaza de Mayo, nu op zoek naar de kinderen van hun verdwenen kinderen. Chili gaat dezelfde weg op. Erosie teistert de amnestiewet die Pinochet in 1978 ondertekende. Ook de muur van de stilte wankelt. Legerleiders vertellen waar de graven van vermoorde opposanten liggen. In november 2004 heeft een commissie, op basis van gesprekken met vijftigduizend slachtoffers, het verhaal van de folteringen onder de junta op papier gezet. Dat alles gaat gepaard met een opstoot van emoties en de roep om straffen. Ondertussen vecht de andere kant, zij die gevisieerd zijn, terug. Mensenrechtenactivisten en rechters, politici en journalisten worden bedreigd, soms vermoord. Kortom, je kan mensen niet bij wet dwingen om vergevend en vergetend met elkaar om te gaan.

Het verleden keert toch terug

Madrid, woensdag 17 maart 2005 om halfvijf 's morgens. Een kraanwagen rijdt de plaza de San Juan de la Cruz op. Daar staat sinds 1959 een reusachtig ruitersstandbeeld van *generalísimo* Franco. Een dik uur later blijft alleen de sokkel over. Bronzen Franco en paard verhuizen naar een magazijn aan de rand van de stad. Het lijkt erop dat de dictator en zijn regime nu een tweede maal begraven worden. Alleen al in de hoofdstad zullen in de nabije toekomst meer dan honderdvijftig straten en pleinen van naam veranderen. De Arca de la Victoria heet nu al de Arca de la Concordia. Wat herinnert aan het franquisme moet er zoveel mogelijk uit. De Valle de los Caídos, zo'n vijftig kilometer van Madrid, is het meest pompeuze

monument uit de tijd van Franco. Een ondergrondse kathedraal, het hoogste kruis ter wereld, een reusachtig atrium. Alles ter ere van wie tijdens de burgeroorlog (1936-1939) aan de zijde van de generaal gevallen is. Spanje op zijn eenzijdigst. Ook deze icoon ligt onder vuur. Een commissie zoekt nu uit wat er met die nalatenschap gebeuren moet.

Het ene wordt begraven, het andere opgegraven. De burgeroorlog (1936-1939) en de jaren van terreur die volgden hebben aan zeshonderdduizend mensen het leven gekost. Het waren overwegend tegenstanders van Franco en de zijnen. Van zo'n dertigduizend onder hen is het lijk nooit teruggevonden. Vijf jaar geleden is een koortsachtige zoektocht naar de bijna zeshonderd verborgen en vergeten massagraven op gang gekomen. Op tientallen plaatsen zijn lichamen opgegraven. Alfacar, vlakbij Granada, is de meest geruchtmakende locatie. Het vermoeden bestaat dat daar het gebeente ligt van Federico García Lorca, de dichter die in augustus 1936 door rechtse militairen is omgebracht. Die plek is nu het voorwerp van hevige emoties en discussies. Hem opgraven of niet? Wonden openen of niet? Lorca schreef in 1935 woorden die vandaag realistischer klinken dan ooit: *Un muerto en España está más vivo como muerto que en ningún sitio del mundo*. (In Spanje is een dode als dode meer levend dan waar ook ter wereld.) Inmiddels probeert een dichtvertakt netwerk van organisaties het hele verleden van Spanje onder Franco te reconstrueren. Zij identificeren slachtoffers, publiceren boeken, hebben interactieve websites, maken radio en televisie, organiseren tentoonstellingen, zetten partijen onder druk.

Wat is er zo vreemd aan dat collectieve kijken naar het

verleden? Omdat het komt na zeventig jaar zelfgekozen geheugenverlies. Tot in 1977, toen Spanje de democratie invoerde, was het gevaarlijk om over de burgeroorlog en zijn nasleep te praten. Nadien was er het door alle partijen onderschreven pact van de stilte. Angst voor een nieuwe broederstrijd en de zucht naar verzoening vroegen om een gemeenschappelijk zwijgen. Zowat de hele politieke klasse, communisten en gematigde Basken inclusief, wilde de bladzijde omdraaien. De archieven van de geheime politie werden verzegeld. Het geschiedenisonderwijs hield het gat in het geheugen intact, jaar na jaar. Ook bleef zowat iedereen op post, zelfs de meest getrouwe aanhangers van Franco en zijn dictatuur. Van processen was er al helemaal geen sprake. (Wat later, als de communistische regimes in het Oostblok een voor een verdwijnen, zal deze drang naar vergeven en vergeten als het 'Spaanse model' opgang maken. In Polen zegt Spanjaard Jorge Semprun, communistische voorman en schrijver, tegen Adam Michnik van Solidarnosc: 'Als je een normaal leven wil leiden, moet je durven vergeten. Anders zullen die wilde slangen die je loslaat het publieke leven jarenlang vergiftigen.')

Deze strategie lijkt wel een mirakelmaker. Spanje gleed als het ware probleemloos de wereld van de stabiele democratieën binnen. Jaar na jaar, regering na regering deed het 'complot van de stilte' zijn werk. Het land keek in de spiegel en zag dat het goed was. Maar in de late jaren negentig kwamen de eerste vragen. Was het nog wel nodig om de grendel op het geheugen te bewaren? Was Spanje nu niet volwassen genoeg om zonder vrees de confrontatie met het verleden aan te gaan? Was de tijd niet gekomen om de jacht op enkele mythes te openen?

Vijf, zes jaar later zitten er al heel wat gaten in de muur van de stilte. Wat er gebeurd is? De internationale context is veranderd. Op vele plaatsen in de wereld zijn vensters op een wrang verleden wijdopen gezet. Tegelijkertijd zijn ook in Spanje zelf de kaarten anders gaan liggen. Vrees was in 1977 dé drijfveer om het verleden de rug toe te keren. Die hevige schrik voor een nieuwe burgeroorlog was niet ongegrond. Integendeel. De periode 1975-1980 was gewelddadig: honderden politieke moorden, tientallen doden bij manifestaties. Bovendien had veertig jaar terreur onder Franco een klimaat verwekt dat, zeker in kringen van slachtoffers, de neiging om rekschap te vragen sterk onderdrukte. Rond de eeuwwende zijn deze bronnen van angst grotendeels droog gevallen. Het risico van een hernieuwde explosie is, mede door de Europese inbedding van het land, om zo te zeggen verdwenen. En de schaduw die Franco ook na zijn dood over Spanje had geworpen is uitgevlakt. Daarnaast is er het effect van de ervaringen van twee ver van elkaar staande generaties. Vele getuigen die als adolescenten de ontsparingen van de dictatuur aan de lijve hebben ondervonden zijn zeventig, tachtig jaar oud. Zij hebben altijd gezwegen. Niet verteld waar, bijvoorbeeld, massagraven te vinden zijn. Nu hun einde in zicht is willen zij die informatie redden. Aan de andere kant is er de generatie van de jonge veertigers. Hun houding tegenover de erfenis van het oude regime is afstandelijker, minder krampachtig. Zij waren niet eens vijftien toen met Franco zijn regime stierf. Nu hun leeftijdsgroep de politieke arena bemant vallen de overheidsgrondels rond het verleden stilaan weg.

4 EN DUS?

De discussie over zin en onzin van amnestie woedt verder, wereldwijd. Geregeld ligt een concreet geval op tafel. Zoals het lot van Zimbabwe dat sinds de zomer van 2005 diep weggezakt is in een politieke, economische en humanitaire crisis. Robert Mugabe, de president, is in de ogen van velen hét obstakel voor een duurzame oplossing. Maar Mugabe wil niet gaan, wetend dat hem misschien vervolging wacht voor misdaden tegen de mensheid. Geruchten doen de ronde dat amnestie voor de president de crisis zou kunnen deblokkeren. Richard Dicker, topman van Human Rights Watch, zei daarover: 'Amnestie is een prijs die alleen dwazen willen betalen. De oplossing die je ermee koopt is een illusie.' Want straffeloosheid verwekt nieuwe schendingen, besluit hij. Het is een zekerheid die niet iedereen deelt. De gedachte dat amnestie als optie soms onontkoombaar is wint gaandeweg veld. Het is een middel om te vermijden dat een regimewissel met veel bloedvergieten gepaard gaat. Dat is niet niks. Wie die visie propageert hanteert wel meestal een lijst met strikte condities. Ik som ze even op: alleen politieke misdrijven komen voor vergeving in aanmerking. De bevolking moet haar zeg hebben in de beslissing de bestraffing achterwege te laten. Schadevergoeding voor de slachtoffers is sterk aangeraden. Belangrijk is ook dat in andere domeinen de democratisering niet stilvalt. Media die niet langer gemuilkorfd zijn, meningen die vrij kunnen circuleren, scholen die geen lakeien van de macht meer zijn. Even cruciaal is de bereidheid om wat gebeurd is zo goed mogelijk in kaart te brengen, om daders en slachtoffers zo precies mogelijk

te identificeren. Je kan dat een vorm van bewarende gerechtigheid noemen. Het schept kansen om later alsnog tribunalen aan het werk te zetten, zoals nu in Argentinië en Chili het geval is.

Is die *light* versie van amnestie een goede gok? Zuid-Afrika kan een stuk van het antwoord leveren. De waarheidscommissie daar heeft met voorwaardelijke amnestie gewerkt. De stok en de wortel hebben hun werk gedaan. Amnestie in ruil voor bekentenissen heeft licht geworpen op vele gruwelijke aspecten van de apartheid. Maar tegelijkertijd is ook heel wat in het donker gebleven. Militairen, officieren en voetvolk, hebben de waarheidscommissie gemedden. De politieke klasse uit de tijd van de apartheid heeft, met uitzondering van één enkele minister, de uitnodiging van het amnestiecomité naast zich neergelegd. Hele beroepsgroepen, die het voormalige regime hebben aanbeden en gesteund, zijn weggebleven. Die ervaring is een close-up waard. Ze staat op de agenda van het volgende hoofdstuk. Tegelijkertijd is een schets van wat in Zuid-Afrika gebeurde een tussenstation op de weg naar de andere waarheidscommissies die de laatste jaren aan het werk zijn geweest.

HET VERLEDEN OPGRAVEN

Er is iets merkwaardigs aan de autobiografie van Nelson Mandela. Zijn *De lange weg naar de vrijheid* telt 560 bladzijden en geen woord besteedt hij aan de vraag hoe het nieuwe Zuid-Afrika moet omgaan met het apartheidsverleden. Toch zal die kwestie het overleg tussen blanken, zwarten en kleurlingen voortdurend vertragen. Voor premier Frederik Willem de Klerk en de zijnen was alleen kwijtschelding van schuld aanvaardbaar. Bij het ANC en bondgenoten was er geen eenstemmigheid. Sommigen keken in de richting van een Afrikaans Neurenberg. Anderen zagen vooral de risico's van die piste: een coup van zij die voor de rechter moesten komen, tijdrovende en geldverslindende rechtszaken, vernield bewijsmateriaal. Een blanco amnestie was evengoed uitgesloten. Dat kon men de slachtoffers niet aandoen. Vergeven kon misschien, maar vergeten zeker niet. Er is inspiratie gevonden in Latijns-Amerika, waar de worsteling met de bloedige nalatenschap van de junta's al enige tijd aan de gang was. Amnestie was er niet te ontwijken. Bolivia, Argentinië, Uruguay, Chili en El Salvador hadden echter hun schendingen van mensenrechten zoveel mogelijk in kaart gebracht. Zuid-Afrika keek naar die Latijns-Amerikaanse zoektochten en ontwierp zijn eigen versie.

1 WAARHEID EN VERZOENING, MADE IN SOUTH AFRICA

De Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie is tot op vandaag de meest besproken demonstratie van het gezamenlijk graven in een pijnlijk verleden. Er zijn filmen, toneelstukken, romans, dagboeken en tienduizenden bladzijden journalistieke en wetenschappelijke beschrijvingen. Van die laatste categorie, de academische analyses, is op de TRC-website van de Gentse universiteit een lijst van ruim zeshonderd exemplaren te vinden. Die uitbundige aandacht heeft zo zijn redenen. Het geweldloze einde van de apartheid was niet verwacht. Dat heeft grote nieuwsgierigheid naar de verklaring daarvan gewekt. Dan komt uiteraard de waarheidscommissie in het vizier. Bovendien is al vrij snel gedacht aan een export van de ervaring naar landen die voor een wat gelijkwaardige uitdaging staan. Dus was verslaggeving over de commissie bijzonder welkom. Want in haar ontstaan en ontwikkeling komen zowat alle problemen, vragen, dilemma's tevoorschijn die bij het speuren naar 'de waarheid' kunnen rijzen. Tegelijkertijd tonen haar zwangerschap en werking de grenzen van de merkwaardige formule die dat zoeken is en blijft. Al die overwegingen zijn een uitnodiging om zeer uitvoerig over het Zuid-Afrikaanse avontuur te berichten.

De verwachtingen

Het is augustus 1995 en winter in Kaapstad. De wet op 'die bevordering van nasionale eenheid en versoening', de moeder van de waarheidscommissie, is drie weken

oud. Tijd om te gaan praten met mensen van wie nu het leven grondig zal veranderen. Voor mijn eerste gesprek moet ik in het parlement zijn. Ik ben te vroeg en ga wat ijsberen in een gebouw dat spookachtig somber aanvoelt. Ergens staat de deur van een kantoor open. Tegen het venster hangt een bladzijde uit de krant *De Morgen*, een gesprek ten huize van Tom Lanoye met Marianne Thamm, zijn Zuid-Afrikaanse soulsister. In de kamer van Antjie Krog, mijn gesprekspartner van vandaag, is ook al een pagina van *De Morgen* tegen de muur gespeld. Krog is snipverkouden en goed moe. Nu werkt ze nog op de persdienst van het parlement. Maar de waarheidscommissie wenkt. Vanaf december zal ze er voor de Zuid-Afrikaanse radio de zittingen volgen. De voorbereiding daarvan vreet al aan haar agenda. Haar moeheid zal, eens de commissie op kruissnelheid komt, geregeld omslaan in pure uitputting. In haar latere boek *De kleur van je hart* noteert ze: 'Er zijn grenzen aan wat vlees en bloed uiteindelijk kunnen verdragen. Iedere week worden we uitgerekt, dunner en dunner, en bereikt het verdriet nieuwe hoogtepunten... hoeveel huilende mensen kun je verduren, hoeveel losgescheurd verdriet verwerken... Mijn haar valt uit. Mijn tanden vallen uit. Ik heb eczeem.'

We praten nu eens in het Engels, dan zij weer in het Afrikaans en ik in het Nederlands. Toeval is dat niet, zegt ze. Er zijn facetten van de apartheid die je met de tong van de Afrikaner moet verwoorden. Voor anderen is het Engels het betere glijmiddel. Die taalgymnastiek zal haar ook achtervolgen in de verslaggeving over de commissie. 'Wat is de rol van de radio, die alle taalgroepen en achterstandsgebieden kan bereiken? Hoe zit het met de taal? Beschikken alle elf officiële talen over de woorden die

nodig zijn om de waarheidscommissie te kunnen verslaan?’ schrijft ze in haar boek.

Wat ze van de zoektocht naar de waarheid verwacht? De apartheid heeft aan alle kanten de morele standaarden diep aangetast, zegt ze. Bij de *witmense*, de zwarten en de kleurlingen. Misschien zal de publieke confrontatie tussen daders en slachtoffers precies daarin voor genezing zorgen. Maar het wordt een moeilijke onderneming. Wie leed onder de apartheid pendelt tussen de bereidheid om te vergeven en de drang naar vergelding. En nogal wat blanken beseffen nu pas wat ze bij de verkiezingen in april 1994 uit handen gegeven hebben. Zij zegt: ‘Mijn vader kon tot vijf jaar geleden telefoneren met gelijk wie aan de top, nu is hij de weg helemaal kwijt.’ Ze hoopt wel dat de commissie het ontstaan van een ‘verbeeld verleden’ kan tegengaan. Zo’n *imagined past* zit al generaties lang in het hoofd van de Afrikaners. Over de oorlog met de Britten, honderd jaar geleden, hebben veel te veel legendes overleefd. Dat weegt. Was er toen maar een waarheidscommissie gekomen, zucht ze, want die oorlog is nooit op een objectieve wijze in kaart gebracht. Ruim zesentwintigduizend blanke vrouwen en kinderen zijn in Britse concentratiekampen omgekomen, naast minstens evenveel zwarten. Over deze ontsporingen is van Engelse zijde nimmer enige spijt uitgesproken. Krog zegt dat zo een kans is gemist om respect voor mensenrechten in zuidelijk Afrika te injecteren. Misschien heeft juist daarom apartheid wortel kunnen schieten in een gemeenschap die zich vernederd, miskend en bedreigd voelde. Misschien was, tijdens de Tweede Wereldoorlog, de pro-Duitse rebellie van de Afrikaners daar ook

al een gevolg van. Met die omweg langs het verleden wil ze argumenten aanreiken om het nu, een eeuw later, anders te doen. Ach, zegt ze nog, wellicht is mijn excursie in het verleden pure speculatie. Maar, denk ik, wie de historiek van de dichards in de Vlaamse Beweging kent weet wel beter. Ook bij hen loopt een rode draad tussen de decennialange vernedering van de Vlamingen, de collaboratie met de Duitse bezetter en het racisme van vandaag.

Antjie Krog, haar verslagen en haar boeken zijn mijn gids in het land van de waarheidscommissie. Maar er wachten in die dagen van 1995 nog andere personages in de coulissen.

Cowley House, een armoedig pand waar het Kaapstadse Trauma Centre for the Victims of Violence and Torture te vinden is. In de wachtzaal zitten zeven zwarten en een Maleier. Marlene Bosset, die in de zomer van 1995 het centrum leidt, is een jonge dertiger. Dagelijks ziet zij enkele van de menselijke wrakken die het apartheidsregime heeft voortgebracht. Zelf is zij ook een slachtoffer. Zij is zwarte en is met haar ouders en broers, jaren geleden al, door het regime uit hun huis gezet. Haar vader is psychisch geschonden. Haar broer werd gefolterd. Zij zelf vluchtte naar het buitenland. Haar mening over de waarheidscommissie en het zaaien van verzoening is kort en krachtig: ik wil niet vergeven en ik wil niet vergeten wat ons is aangedaan. De hele operatie is in haar ogen bedoeld om de blanken over de streep te trekken. Daarom is een witwassen van het pikzwarte verleden nodig. Daarom krijgen wij, de slachtoffers, voortdurend hetzelfde refrein te horen: *'You have to embrace your enemy.'* Ja,

zeg. Bovendien is er helemaal niet geluisterd naar de mensen in de townships. Die willen vooral dat de commissie de slachtoffers vergoedt. Maar de heren en dames van het parlement vinden dat geld niet op de eerste plaats moet komen. Als er maar *truth and reconciliation* is. Geen wonder dat ze dat zo zien, zij leven in de betere wijken. De waarheid naar boven halen? Wiens waarheid? Die van de slachtoffers of de daders? Die van de zwarten, de blanken, de kleurlingen, de moslims, de christenen? Aan het eind van het gesprek zegt ze nog: 'Het wordt een maat voor niets. Stilaan gaat iedereen zich als slachtoffer zien, ook de blanken omdat ze jarenlang door de slang van de indoctrinatie zijn verleid. Ja, wie verzoen je dan met wie?'

De waarheidscommissie zal bij velen oude wonden openrijten. Sommigen zullen bij Bosset aankloppen. Nog voor de operatie waarheid afgelopen is zal zij, opgebrand, haar Trauma Centre uitvluchten. Zij zal niet de enige zijn die een tweede maal de apartheid beleeft en eraan kapot dreigt te gaan. Maar dat verhaal is vandaag, 24 augustus 1995, nog toekomst. Een van haar collega's in het Centre is Michael Lapsley, een in Nieuw-Zeeland geboren priester. Hij verloor in 1990, toen hij in Harare voor het ANC werkte, zijn twee handen bij het openen van een bombrief. Als hij praat zwaait hij met de haken die hij in de plaats kreeg. Of wou hij geen prothese die zijn apartheidsprijs camoufleert, denk ik, als ik hem in een televisiedebat bezig zie. Lapsley bekijkt de commissie anders. Wie daar verschijnt en berouw toont, moet amnestie krijgen. 'Ik moet wel vergeven en vergeten, hoor ik hem zeggen, anders blijf ik tot het einde van mijn dagen een slachtoffer en dat wil ik niet.' Bosset en

Lapsley: allebei erg geschonden door de apartheid en toch zo verschillend in hun visie op wat komen moet. Die verscheidenheid in zienswijze is een gegeven dat de hele gemeenschap van slachtoffers zal tekenen.

Nog in Kaapstad praat ik met André du Toit. Hij is professor politieke studies aan de University of Cape Town. Du Toit, Afrikaner én strijder tegen de apartheid, is een fervente pleitbezorger van wat de waarheidscommissie moet worden: een oord waar zo veel mogelijk waarheid aan het licht komt over wat er van 1960 tot 1994 is gebeurd. Ik ontmoet hem thuis, in een kamer die er als een koude kloostercel uitziert en ook zo aanvoelt. Hij komt heel traag op gang. Een diesel, blijkbaar. Maar hij gelooft in zijn zaak. Voor zijn part mag de commissie gerust in de plaats komen van een of ander tribunaal. Al twijfelt hij of iedereen zo maar kan blijven zitten waar hij of zij tijdens de apartheid zat. Misschien is er toch een moment van uitzuivering nodig in het leger, bij de politie en de rechterlijke macht. Anders riskeert de waarheidscommissie als een te zachte omgang met het verleden de geschiedenis in te gaan. En, zegt hij, succes of falen, het zal ook afhangen van het feit of er topfiguren van de bevrijdingsbewegingen voor de commissie zullen verschijnen. In de kampen van het ANC zijn er, zo is bekend, geregeld serieuze ontsporingen voorgevallen: executie van (vermoedelijke) infiltranten, foltering van muiters en deserteurs. Bovendien heeft de strijd tegen de apartheid veel burgerslachtoffers gemaakt. Kan daarover wel gezwezen worden? Wat du Toit nog niet weet is dat zijn grote droom, zetelen in de waarheidscommissie, niet zal uitkomen. De selectie van de leden wordt een

ongelooflijk moeilijke evenwichtsoefening. Voor Afrika-
ners zoals du Toit zal er nauwelijks plaats zijn.

Een paar dagen later heb ik in Pretoria een afspraak met Ahmed Motala, directeur bij de ngo Lawyers for Human Rights. Hij is met zijn organisatie een van de meest kritische stemmen over de geplande commissie. Je kan, zo begint hij heel gedreven zijn betoog, de misdaden van het apartheidsregime nooit uitgommen. Je moet de daders voor de rechter brengen, quitte dat je hen na verloop van tijd alsnog pardonneert. Hij wil daarom het principe van 'amnestie voor een simpele bekentenis' laten toetsen aan de voorlopige grondwet en aan de internationale verplichtingen van Zuid-Afrika. Maar ja, zegt hij dan, veel zal zo'n stap wel niet uithalen. De waarheidscommissie is een door politici ontworpen instrument om, nu een nieuw en fragiel tijdperk aanbreekt, de risico's op chaos te beperken. En van politici gesproken, hij is er helemaal niet zeker van dat de commissie uit hun vaarwater zal kunnen blijven. Stel dat de voorzitter van ANC-strekking is, dan is de ondervoorzitter gegarandeerd een mannetje van de Nasionale Party, de moeder van de apartheid. Hij heeft ook zo zijn twijfels over de houding van het ANC. Nu zijn ze nog honderd procent voor de operatie waarheid. Maar er doen vreemde geruchten de ronde. Wie het hoofdkwartier van de Zuid-Afrikaanse politie nadert schijnt een raar lawaai te horen. Het is de combinatie van het geluid dat snippermachines en fotokopieertoestellen maken. Documenten die voor de politie bezwarend zijn verdwijnen. Wat voor de chantage van het ANC kan dienen wordt in meerdere exemplaren opgeslagen. Zoals het papieren bewijs dat

enkele topfiguren van de partij op de payroll van het apartheidsregime hebben gestaan. Dan wijst Motala even naar een foto van Mandela en zegt: 'De politici van mijn land maken een eeuwenoude fout, zij geloven dat het mogelijk is een bloedig hoofdstuk zomaar om te draaien.'

Ik knik instemmend en denk aan wat me een jaar voordien overkomen is. Het secretariaat van koning Boudewijn vroeg me begin juni 1994 bij de vorst op audiëntie te komen. Bleek dat Boudewijn zich grote zorgen maakte over het onverwerkt verleden van collaboratie en zuivering tijdens en na de Duitse bezetting. Is het echt zo moeilijk om te vergeven en te vergeten, is zijn vraag. Zaler, bijvoorbeeld, ooit begrip komen voor het oorlogsgedrag van zijn vader, Leopold III? Als ik me luidop afvraag of vergeten kan en mag, is zijn reactie: 'En u zijt professor aan de katholieke universiteit?' Later hoor ik van een ex-premier dat de koning die erfenis uit de jaren veertig wou liquideren voor prins Filip de troon bestijgt.

Motala zal vrij vlug uit het verhaal verdwijnen. Niet bereid tot compromissen, schijnt het. Hij verkast naar Londen. Op cruciale momenten in de besluitvorming is er voor dat soort mensen weinig ademruimte. Maar hij komt terug, tien jaar later, als directeur van weer een andere kritische ngo.

Krog, Bosset, Lapsley, du Toit, Motala. Het zijn prototypische personages in een merkwaardig stuk. Sommigen blijven vooraan op de scène staan, anderen verhuizen naar het achterplan. Maar elk van hen is een venster op problemen die de confrontatie met de geschiedenis van de apartheid veroorzaken. En nog iets. Met wie je in die dagen ook praat, absolute zekerheden hoor je niet ver-

kondigen. Voor de enen is de waarheidscommissie het enige alternatief voor een burgeroorlog, al erkennen ze dat de onderneming één grote gok blijft. Voor de andere is de belofte van amnestie een slag in het gezicht van duizenden slachtoffers. Maar ook zij beseffen dat strenge straffen de broze democratie kunnen kelen. Dan zijn er nog de mensen met hopen boter op het hoofd. Zij zien het verleden liever begraven dan opgegraven. De kloof is diep en zal tot op vandaag niet gedempt geraken.

De oorsprong

Op de campus van de University of the West Cape, zo'n twintig kilometer van Kaapstad, is de idee van een waarheidscommissie voor Zuid-Afrika ontkiemd. De levensloop van die onderwijsinstelling, kortweg UWC, zit boordevol ironie. Op het einde van de jaren vijftig staan de universiteiten in het land onder toenemende druk om meer niet-blanken toe te laten. De regering snelt met een pervers plan ter hulp: een hogeschool voor kleurlingen, ergens ver weg van de stad en met blanke professoren die, lees je op de website van de UWC, *'supported racial separation and who saw their role as white guardians of their coloured wards'*. Eens op de campus, er is geen openbaar vervoer naar Kaapstad, kunnen de studenten hun lotgenoten niet besmetten met hun jacht naar gelijkberechtiging. Het draait anders uit. Na enkele jaren al ontpopt de campus zich als een broeihaard van protest van kleurlingen en zwarten tegen het apartheidsregime. Wat later, midden in de brutale repressie van de jaren tachtig, werkt de UWC volop mee aan de definitieve aanval op de apartheid.

De UWC als pioniersplek van de waarheidscommissie?

Ja, als in mei 1992 Kader Asmal daar van zijn plechtige installatie als hoogleraar in de mensenrechten gebruikmaakt om te pleiten voor een commissie die het verleden uitspit en, eventueel, de zonden vergeeft van wie bekend – amnestie in ruil voor opening van zaken. Asmal is op dat moment al jaren een sleutelfiguur in het verzet tegen de apartheid. In 1953, hij is dan achttien jaar, sluit hij vriendschap met Albert Luthuli, de legendarische voorzitter van het ANC. Voor zijn studies economie trekt hij in 1959 naar Londen. Daar begint ook zijn ballingschap. Tot in 1990, als hij naar Zuid-Afrika terugkeert, is hij de man die in Europa de boodschap van het ANC uitdraagt. Thuis wordt hij al snel opgenomen in het National Executive Committee (NEC) van de partij. Het is vanuit die positie dat hij de opmars van zijn gedachtekind, een waarheidscommissie, organiseert. Hij schrijft nota's voor het NEC, predikt in de partijpers, laat zich in de media interviewen. Hij zal slagen.

Als ik Asmal in maart 1994, enkele weken voor de eerste vrije parlementsverkiezingen, op de campus van de UWC opzoek is hij volop met de campagne bezig. De zestiger, die een paar maanden later minister in de regering-Mandela zal worden, heeft een spitse tong, dat hoor ik meteen. Hij schiet met scherp op een Leuvense collega van mij. Dat de K.U.Leuven het net nu nodig vindt om de broederband aan te halen met de universiteit van Stellenbosch, broeiest van conservatieven, zint hem nog minder. Zodra hij over de omgang met het verleden begint lijkt hij wel een wervelwind. Namen, data, argumenten. Hij kan iemand van zijn stoel praten. Ik zweet mijn hele hemd nat. Houvast heb ik aan een intern partijdo-

cument dat hij me meegeeft. Het dateert van 22 september 1992 en beschrijft de vijfvoudige kern van de operatie die het ANC bepleit: het verleden moet opgegraven worden; er komt vooraf een weids publiek debat over hoe dat kan; amnestie is niet uitgesloten tenzij voor misdaden tegen de mensheid; voor folteraars en moordenaars is er geen plaats meer in overheidsdienst; slachtoffers of hun families hebben recht op een vergoeding. In die tekst, zegt Asmal nog, is al geen sprake meer van strafprocedures van het soort dat de kopstukken van nazi-Duitsland hebben ondergaan. 'Want dat is het wat we aanvankelijk met de toplui van de apartheid wilden doen: *catch the bastards and hang them.*' Geen Afrikaans Neurenberg dus.

Amnestie: een compromis op de valreep

Laat me de klok van de geschiedenis even terugdraaien. Begin 1990 had het blanke bewind voorzichtige stappen gezet in de richting van een transitie. Het ANC was sinds februari van dat jaar niet langer verboden. In dezelfde maand kwam Mandela vrij. Hij was al, zij het in alle stilte, de geprivilegieerde gesprekspartner van premier Frederik Willem de Klerk. Nu mag het in volle openheid. Zes weken na die vrijlating, op 2 mei 1990, ging een eerste onderhandelingsronde van start. Ze vond plaats in Groote Schuur, het herenhuis in Nederlands-Kaapse stijl dat de residentie was geweest van Zuid-Afrika's koloniale gouverneurs. 'In onze delegatie, schrijft Mandela in zijn autobiografie, maakten we grapjes dat we op vijandelijk gebied in een val werden gelokt.' Punt nummer één op de agenda was de vraag hoe blanken, zwarten en kleurlingen met het verleden zullen omgaan. Het ANC vroeg een

blanco amnestie voor al zijn verbannen en gevangen medestanders. De regering zei niet tegen Mandela en compagnie. Een tijdelijke vrijwaring van vervolging voor politieke delicten – maar hoe definieer je die – zag ze wel zitten. Dat is ook wat, drie dagen later, in het fameuze Groote Schuur memorandum is opgenomen en nog in mei 1990 een eerste zogeheten vrijwaringswet voortbracht. (Het is hier dat voor het eerst een uitdrukking verschijnt, ‘verzoening vraagt om vergeving’, die als een mantra de hele transitie door geneuried zal worden.) Zo’n vijftienduizend leden van de bevrijdingsbewegingen zullen van de wet profiteren. De Klerk was allesbehalve gelukkig met die afloop en wou ook algemene amnestie voor wie in het kader van de apartheid misdrijven had begaan. Dus kwam er, in oktober 1992, een tweede vrijwaringswet. Nu protesteerde het ANC. Hoe kon men in godsnaam de apartheid en de strijd daartegen op éénzelfde lijn zetten? De daden van de blanke overheersers waren, zo luidde het, moreel verwerpelijk. Het gevecht van het ANC en zijn bondgenoten was van heel andere orde, want gericht tegen grove schendingen van mensenrechten. Het is een discussie die nog jaren voor vuurwerk zal zorgen.

Anderhalf jaar na de vrijlating van Mandela waren alle pijnpunten die bij elke regimewisseling, waar ook ter wereld, grote moeilijkheden veroorzaken op tafel gelegd: amnestie, wat een politiek misdrijf is en hoe je dat moreel kwalificeert, de nood aan verzoening, de roep om gerechtigheid. Het echte werk kon beginnen.

Ondertussen liepen de onderhandelingen over de machts-overdracht. En ze liepen niet goed. De agenda was loodzwaar: een nieuwe grondwet, vrije verkiezingen, een over-

gangsregering, garanties voor de blanke minderheid, wel of geen amnestie. Het wederzijds vertrouwen was fragiel, ijs van één nacht. De gesprekken werkten met de techniek van een conventie, de Convention for a Democratic South-Africa of Codesa. Aanwezig: de regering en twintig politieke groeperingen. Startdag was 20 december 1991. De paringsdans was de dag nadien al afgelopen. Het ijs bleek inderdaad te dun. Achter de coulissen ging het marchanderen echter voort. Zes maanden later kwam Codesa 2. Weer ging het mis. De Klerk en zijn Nasionale Party wilden geen machtsdeling die zou uitlopen op de verzilvering, door het ANC, van zijn numeriek overwicht. Altijd ook zorgde de blanke eis voor amnestie voor kortsluiting. Mandela en De Klerk bleven praten, soms in het geheim, soms in open lucht. Er kwam, eind 1992, hulp uit onverwachte hoek. Joe Slovo, communistenleider en topman van de militaire vleugel van het ANC, lanceerde de idee van een overgangsregering mét De Klerk en compagnie. Dat juist Slovo, in blanke kringen bekend als de plaatselijke Stalin, dat voorstel deed zorgde voor grote ophef én een doorbraak. Het was trouwens al zijn tweede pirouette in de pas de deux tussen blank en zwart. Hij was het die half juli 1990 het ANC overhaalde om eenzijdig de gewapende strijd te staken. Er zitten vreemde kronkels in de geschiedenis.

In april 1993 was de tijd rijp voor een derde onderhandelingsronde. De struikelblokken waren een na een opgeruimd. Met uitzondering van dat ene, of amnestie een optie kon blijven. De kwestie dreigde nu toch tot een breuk te leiden. Tot het tij uiteindelijk keerde. In de nacht van 18 november 1993, de interim-grondwet stond al op papier, groeide een postscriptum aan de tekst: het nieuwe

parlement zal een wet stemmen die amnestie voor de misdaden van de apartheid, zij het onder strikte voorwaarden, mogelijk maakt. De formulering was bewust vaag gehouden. Dat redde de onderhandelingen. Desmond Tutu, die de waarheidscommissie zal voorzitten, zegt dat pas als die zin erin stond 'de *Boere* bereid waren hun handtekening te zetten onder het akkoord'. Maar die duistere kant van het compromis zal een zware hypotheek leggen op de werking van de commissie. Al in de eerste dagen van haar bestaan, schrijft Antjie Krog in *Dekleur van je hart*, lijkt het wel of iedereen walgt bij de idee van amnestie, zo groot was de verwarring.

In de steigers

Het ANC houdt van verrassingen. Enkele maanden voor het cruciale akkoord van november 1993 verzeilde het in het defensief. Er was een luide geruchtenmolen op gang gekomen over schendingen van mensenrechten in de kampen van de organisatie. Dan deed het ANC iets dat nooit eerder was vertoond in de wereld van de bevrijdingsbewegingen. Het riep zelf een onafhankelijke onderzoekscommissie in het leven. Een internationaal trio van juristen schreef een verslag van 172 bladzijden dat op 23 augustus 1993 op de tafel van het ANC neerplofte. Het rapport opende een venster op een verschrikkelijke realiteit. Er was in eigen huis vermoord en gefolterd, vooral dan op de plaatsen waar de vermoedelijke infiltranten vastzaten. De organisatie bekende schuld. En zette een tegenslag meteen om in een troef. Het ANC had getoond dat het niet bang was om op zelfonderzoek te gaan. Nu kon het De Klerk en de zijnen onder druk houden. Had-

den zij wél schrik van een commissie die de hele apartheidperiode onder de loep zou leggen?

Vanaf november 1993 verschuift de aandacht helemaal naar de komende verkiezingen. Eind april 1994 is het dan zover. Miljoenen zwarten, kleurlingen en blanken begraven de apartheid in de stembus. Iets meer dan een week later legt de overgangsregering de eed af. Dullah Omar, een collega van Kader Asmal, verlaat de University of the Western Cape om minister van justitie te worden. Hij is het die de magische formule '*amnesty for truth*' moet omzetten in een apparaat dat verzoening én gerechtigheid kan brengen. Al op 27 mei 1994 schetst Omar in het parlement de contouren van de TRC, de Truth and Reconciliation Commission. Hij roept een taskforce samen die de blauwdrukken zal verfijnen. De leiding berust bij Medard Rwelamira, een Tanzaniaan die ook al aan de UWC werkte. Asmal, de founding father, Omar als bouwheer en Rwelamira als architect: of hoe de University of the Western Cape, ooit bedoeld als cordon sanitaire rond jonge kleurlingen en zwarten, de geboorteplek is van de meest delicate onderneming in het nieuwe Zuid-Afrika.

In de zomer van 1994 gaat het wetsontwerp naar het parlement. Dan start wat tot een ware marathon zal uitgroeien. De justitiecommissie organiseert tientallen hearings en debatteert met wie voor en tegen de apartheid vocht. Aan kerkgemeenschappen, aan de top van het leger en de politie, aan beroepsgroepen, aan lokale en internationale mensenrechtenbewegingen worden standpunten gevraagd. Dat veroorzaakt een lawine aan papieren kreten om begrip. Maar het levert ook heel praktische suggesties op. In de schaduw van het parlementaire werk

loopt tegelijkertijd een ambitieuze informatiecampagne: mobilisering van de media en brochures in de elf officiële talen van het land. En ook stripverhalen. (In één ervan vraagt een twijfelaar aan het hoofdpersonage: *'And what about the ANC detention camps?'* Het antwoord wijst naar het zere punt waarover ik al sprak: *'You can't compare the acts of those fighting for our liberation with the acts carried out by an oppressive government.'*)

Dagen werden weken, weken maanden. De justitiecommissie zal in totaal bijna honderddertig uren aan het wetsontwerp besteden. 17 mei 1995 belandt de tekst in de voltallige Nationale Vergadering. Volgens de een, schrijft Antjie Krog in *De kleur van je hart*, is het de gevoeligste, technisch meest complexe, controversieelste en belangrijkste wet die ooit door het parlement is aangenomen. Volgens de ander is ze de Moeder Aller Wetten. De emoties laaien hoog op. Antjie Krog: 'Iedereen heeft een verhaal dat hij kwijt wil: van parlementsleden wiens huizen met benzinebommen werden bestookt, tot kinderen van vrienden van wie de vingers in een koffiemolen werden geduwd, tot criminelen die al weer vrij op straat lopen terwijl uiterst rechts in de gevangenis verkommert.' Op het eind van de dag valt de stemming, bij handopsteking. Het wetsontwerp krijgt het fiat. Na een wandeling door de Senaat is de tekst rijp voor de pen van president Mandela. Hij ondertekent op 19 juli 1995. De commissie moet, zegt de wet, *'growwe skendings van menseregte'* in kaart brengen. En dan gaat het over *'doodmaak, ontvoering, marteling of ernstige mishandeling van enige persoon deur iemand wat met 'n politieke oogmerk gehandel het. Dit sluit, onder andere, die beplanning van sulke dade en pogings om dit te pleeg in.'*

Aan het werk

De commissie is definitief van start gegaan op 15 december 1995. Ze viel stil in juli van 1998. Drie maanden later ontving president Mandela het eindrapport, zes dikke volumes. Ondertussen was gewerkt in drie comités. Het Human Rights Violations Committee was het meest publieke van de drie. In vijftig hoorzittingen, waarover de media uitvoerig verslag uitbrachten, hebben 2440 slachtoffers hun verhaal kunnen doen. Dat heeft vaak aanleiding gegeven tot zeer emotionele taferelen. Voeding voor deze sessies kwam van de verslagen van de eigen *statement takers* die over het hele land verklaringen verzamelden. Er zijn in totaal iets meer dan 21.000 getuigenissen genoteerd. Zij hebben betrekking op ruim 35.000 schendingen van mensenrechten. Aan de registratie van die verhalen is een grote informatiecampagne voorafgegaan. Honderdduizenden folders over de commissie zijn in de elf officiële talen van Zuid-Afrika in het hele land verspreid geweest. Een tweede opvallende activiteit van het comité lag in de hoorzittingen met vertegenwoordigers van politieke partijen, bedrijfsleven, advocatuur, magistratuur, medisch korps, pers, vakbonden en ngo's. Het Reparation and Rehabilitation Committee, nummer twee, onderzocht de acute noden van getuigen, leverde desgevallend onmiddellijke hulp en formuleerde aanbevelingen over compensatie voor de schade die de slachtoffers hadden opgelopen. Het Amnesty Committee beraadslaagde over de 7116 amnestieaanvragen van daders. De verzoekers kwamen zowel uit de wereld van de apartheid als uit de verzetsbewegingen. Uiteindelijk is tegen 1167 van hen ja gezegd. Dat derde comité

was van meet af aan het grote zorgenkind. Een cruciale rol was toebedeeld aan rechters en advocaten. Van hen werd verwacht dat zij het hele proces zouden objectiveren. Juridisch formalisme sloop de besluitvorming binnen en daarmee ook vertragingen en manoeuvres allerhande. Er waren bovendien serieuze problemen van materiële aard. De tijd was te kort, de middelen te beperkt, de medewerkers vaak overwerkt. Verificatie van wat de aanvragers als de waarheid presenteerden is niet altijd mogelijk gebleken. Het comité heeft 1888 dagen en 12.000 werkuren nodig gehad om de 7116 amnestieaanvragen te verwerken, veel langer dan oorspronkelijk was verwacht en gebudgetteerd. Zijn rapport kwam pas in 2003, ruim vijf jaar nadat de waarheidscommissie haar deuren had gesloten.

De werking van de drie comités en van de logistieke vleugels werd gestuurd door een college van zeventien commissarissen. Zeven vrouwen, tien mannen. Zeven zwarten, twee Indiërs, zes blanken en twee *bruinmense*. Voorzitter was aartsbisschop Desmond Tutu, Alex Boraine was de nummer twee. De commissie had driehonderd personeelsleden. Ze heeft ongeveer vijftig miljoen euro gekost en is daarmee verreweg de duurste waarheidscommissie van de dertig die aan het werk zijn geweest. (Een peulenschil, zeggen cynici, in vergelijking met wat als gouden handdruk aan opzijgezette krokodillen van het apartheidsregime is uitgekeerd.)

Op de weegschaal

De Britse omroep BBC One zond in het voorjaar van 2006 een serie over verzoening uit. Daarin praat Desmond

Tutu met daders en slachtoffers van het Noord-Ierse geweld. Of beter, hij luistert en laat de jagers en hun prooien samen zoeken naar woorden van begrip. Bij momenten gaat het er zeer emotioneel aan toe. De lichaamstaal van Tutu toont hoe vertrouwd hij is met dat soort confrontaties. Nu en dan komt hij aarzelend tussen, een zachte gids in een mijnenveld van kwetsbare gevoelens. Zesmaal is Tutu de gastheer, zesmaal is het aangrijpende televisie.

Dit is slechts een van de gedaanten waarin de geest van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie is uitgezaaid. Tutu predikte verzoening in Rwanda. In Latijns-Amerika was hij de ambassadeur van de hoop, vertellend over de waarheid die bevrijdt. Alex Boraine reist de halve wereld rond – met zijn ervaringen als bagage. Ja, de commissie is zeer snel gepromoveerd tot model voor het grote graafwerk – in de rest van Afrika, in Zuid-Oost-Azië, bij de aboriginals in Australië en bij de Indianen in de Verenigde Staten. *A star was born*. Ik heb het wat moeilijk met die adoratie voor het werk van Tutu en de zijnen. Het is nog veel te vroeg om van een onbetwistbaar succes te spreken. Voor de echte lakmoesproef is het nog minstens één generatie wachten.

Toch is de evaluatie al volop bezig. Eind 2005 was het precies tien jaar geleden dat de commissie van start ging. Zo'n verjaardag is een gelegenheid om terug te blikken. Tutu deed het in interviews, anderen schreven boeken of wisselden van gedachten tijdens congressen. Wat is het voorlopige verdict?

De aspiraties van de commissie zitten in haar naam: speuren naar de waarheid over de apartheid en verzoening brengen tussen blank, zwart en kleurling. 'Een wel-

haast bijbelse poging,' schreef Adriaan van Dis. Waarheid? Er zijn in Zuid-Afrika vierkante meters papier beschreven met bedenkingen over het woord en zijn inhoud. Waarheid verschijnt in talloze vormen, in evenzovele versies als er producenten en afnemers van dat mysterieuze goed zijn. Veel verwarring, dus. Bij het woord waarheid, schrijft Antjie Krog, krijg ik een ongemakkelijk gevoel. Ik struikel erover als ik het in het Engels uitspreek: *truth*. Ik aarzel bij dat woord. Ik kan er maar niet aan wennen. Zelfs als ik het tik, verhaspel ik het tot '*turth*' of '*trth*'. Totdaar Krog. Wat de commissie bijeengesproken heeft is niet dé waarheid. Belangrijk is wel dat de verworven kennis via de openbare hoorzittingen en de rapportering een officieel karakter heeft gekregen. Toch blijft het een geval van beperkt zicht, want het verschijnsel dat apartheid heet bestaat uit meerdere lagen. De commissie heeft er enkele van blootgelegd. Niet alles dus, maar ruimschoots genoeg om het geheugen van zeer velen te zuiveren van leugens en mythes. Dat is nu al van onschatbare waarde. In Zuid-Afrika kan niemand nog het bestaan en de griezelige effecten van de apartheid loochenen. Of zeggen dat de bevrijdingsbewegingen vrij zijn van zonde.

Verzoening, de tweede ambitie, is zo mogelijk nog moeilijker te meten. Er is veel gezegd en geschreven over hoorzittingen waarin ouders de moordenaars van hun kind hebben omhelsd. Of over weduwen die bereid bleken om de haat tegen wie hun man doodde te begraven. Er is, inderdaad, hier en daar toenadering gegroeid tussen individuele daders en slachtoffers. Is er ook wederzijds begrip gezaaid in de middens van Afrikaners, in de zwarte townships, in de wijken van Maleiers en Indiërs?

Dat is een heel andere kwestie. Aanvankelijk is zelfs gevreesd dat de commissie met haar schokkend speurwerk de kloof nog zou verdiepen. Al gauw is gebleken dat die angst voorbarig was. Maar de bevolkingsgroepen zijn ook niet dichter bij elkaar gaan staan. De muren, zichtbare en onzichtbare, tussen de blanken en de anderen zijn nog niet gesloopt. Die gedachte zit vlijmscherp in een gedicht van de Zuid-Afrikaanse Antjie Krog. Daarin laat ze achtereenvolgens een dader en een slachtoffer aan het woord. Ze zijn allebei in de waarheidscommissie gepasseerd. Ik haal een stukje uit het vers, in de Afrikaanse en in de Engelse versie:

'ek is vergewe en aanvaar

ek kan aangaan met my lewe'

'I have been given a clean slate

and can continue with my life'

'ek het vergewe en aanvaar

en hulle gaan aan met hulle lewens'

'I have given a clean slate

and see how they simply continue with their lives'

'ek is verstom dat ek vergewe is

dit wys hulle kan selfs nie eers

effektief haat nie'

'I am surprised about my clean slate

it shows they cannot even hate properly'

'ek is verstom dat ek vergewe

en hierdie mense aangaan asof niks verander het nie'

*'I am surprised that I have given a clean slate
and they simply continue as before'*

*geregtigheid is vir die rykes
vergifnis vir die armes*

Toch is de commissie met haar unieke combinatie van *amnesty for truth* van cruciaal belang geweest in de geweldloze omwenteling die Zuid-Afrika heeft doorgemaakt.

Maar het is en blijft, zo schrijven vele commentatoren, *an unfinished business*. Onvoltooid, omdat nog zoveel aspecten van de apartheid onbekend en onbelicht zijn. Niet af, ook en vooral omdat talloze aanbevelingen dode letter zijn gebleven. De lastigste kwestie heeft met de vergoeding van de slachtoffers te maken. Het commissierapport bevat de namen van bijna 22.000 geïdentificeerde slachtoffers. In principe hebben zij allen recht op een éénmalige uitkering van 3750 euro. Daarmee is slechts een fractie van de opgelopen schade hersteld. Meer geld is er niet, zeggen de politici. Het voorstel van de commissie om de kas te spijsen met een weeldetaks, te betalen door wie uitdrukkelijk of stilzwijgend van de apartheid had geprofiteerd, is afgewezen. Ik acht de kans groot dat deze zaak vele lange jaren voor koorts zal zorgen. In Europa wordt Duitsland, zestig jaar na het einde van de oorlog, nog altijd geconfronteerd met vragen om compensatie. In de Verenigde Staten verwachten zwarten vergoeding voor wat hen in tijden van segregatie is aangedaan. Afrikaanse landen leggen de slavernij op de tafel van de westerse wereld en kijken uit naar een of andere vorm van tegemoetkoming. Het zal in Zuid-Afrika niet

anders gaan. *Unfinished business* ook omdat er nog steeds onrust heerst over de amnestiekwestie. Er was altijd al grote twijfel over de morele verantwoording van de beloofde mildheid. De commissie streek wat zelf op de wonde. Slechts één op de zes daders kreeg wat hij of zij verhoopte. De overigen zouden, niet te vergeten, hoe dan ook voor de strafrechter moeten verschijnen, samen met wie geen amnestie had aangevraagd. Het is precies dat laatste dat nu met een verdwijntruc dreigt weg te vallen. De ommezwaai zat er al een tijdje aan te komen.

Het eerste bedrijf speelde zich af in de Verenigde Staten. In dat land kunnen buitenlandse slachtoffers van schendingen van mensenrechten een burgerlijk geding aanspannen tegen de vermoedelijke daders, ook al wonen zij niet in de VS. Dat is wat op 26 november 2002 in een New Yorkse rechtbank is gebeurd. Mensen uit Zuid-Afrika vroegen langs die weg schadevergoeding van vierendertig multinationals, vrienden van de apartheid, waaronder giganten als Anglo American en De Beers. Als enkele maanden later, in de lente van 2003, de zaak in New York voorkomt, reageert de Zuid-Afrikaanse regering furieus. Een communiqué van 16 april zet de toon. Een goede verstandhouding met het bedrijfsleven, orakelt de overheid, is van levensbelang voor het verzoeningsproces in Zuid-Afrika. Het land heeft de industriëlen en de zakenlui broodnodig. (Waar heb ik dat nog gehoord? In mei 1945 besluit de Belgische eerste minister Achille Van Acker dat economische collaboratie met de Duitse bezetter best niet al te streng vervolgd wordt. De wederopbouw hangt van de *captains of industry* af, zegt hij in het parlement. Wat later zal Ganshof van der Meersch, de baas van de zuiveringsprocessen, aan zijn

magistraten schrijven dat zij moeten letten op de effecten die 'de gerechtelijke actie kan hebben op de economische bedrijvigheid van het land op een ogenblik waarop de nationale heropbloei in dit gebied een buitengewone inspanning vereist'.)

In oktober 2003 komt het bericht dat de vijf politiemensen die beticht waren van de moord op Steve Biko vrijuit gaan. Er zijn geen getuigen en de zaak is verjaard, zo luidt het. Begin 2004 liet het ANC weten dat het twijfelt of verdere vervolging wel nodig is. Desmond Tutu, een hevige tegenstander van zo'n witwasoperatie, vertelde me dat de regering en leden van het voormalige veiligheidsapparaat toen al maanden over die zaak geheime besprekingen hielden. Geleidelijk groeide het verzet. Het opvallendste initiatief was een open brief, eind december 2004, van topfiguren van de waarheidscommissie en van slachtoffergroepen. Ik sprak met een van hen, Graeme Simpson, die toen directeur was van het Centre for the Study of Violence and Reconciliation in Johannesburg. Wat drijft, volgens hem, het ANC? Officieel is het argument dat nieuwe processen de fragiele democratie in het land grote schade kunnen berokkenen. Politieke stabiliteit, beweert men, moet voorrang krijgen. Daarom liever geen processen die grote emoties zullen verwekken. Maar het moment waarop die redenering opduikt, doet vragen rijzen. Er was toen sprake van mogelijke vervolging van mensen die een vooraanstaande rol hebben gespeeld in de vrijheidsbewegingen. Is dat de Zuid-Afrikaanse versie van realpolitik. 'Ja,' zegt Simpson, 'want de stelling dat nieuwe strafzaken de verzoening in de weg zouden staan klopt niet. Het land heeft de regimewissel goed verteerd. Onmiddellijk gevaar is

er niet meer.' Begin 2006 kwam de regering met een concreet voorstel. Een hoge onderzoeksrechter zou, met de criteria van het oude Amnesty Committee in de hand, kunnen beslissen of iemand voor apartheidsmisdaden al dan niet vervolgd zal worden. Niet openbaar dus, geen sanctie voor wie alleen misprijzen had voor de waarheidscommissie, geen enkele rol voor de slachtoffers. Volgens velen zal dit procédé uitlopen op een de facto amnestie.

Blijft de vraag hoe zinvol het is om de Zuid-Afrikaanse aanpak naar andere landen uit te voeren. Nelson Mandela vond van wel toen hij als bemiddelaar tussen de Burundese regering en de rebellen een voorstel in die richting deed. Was dat wel zo wijs? Zuid-Afrika beschikte in de jaren negentig over unieke troeven. Goede economische vooruitzichten, een rijk verenigingsleven dat gevoed was door jaren mollenwerk tijdens de apartheid of door productieve contacten in de diaspora, charismatische figuren, hopen goodwill van de kant van de buitenwereld. En, niet te vergeten, de invloed van de christelijke kerken en hun neiging tot vergevingsgezindheid. Aan het uitzonderlijke van die situatie is, toen minder goed geëquiperde landen aan een pure kopie dachten, veel te weinig aandacht besteed. Transplantatie moet dan wel op afstotingsverschijnselen uitlopen.

2 DE DERDE WEG

De formule van de waarheidscommissie is jong, want nauwelijks een kwarteeuw oud. Het eerste experiment dateert van 1982 en greep plaats in Bolivia. De voor-

lopig laatste in de rij, een Liberiaanse commissie, is in juni 2006 van start gegaan. Tussen beide in ligt een dertigtal exemplaren. Het is een bont gezelschap. Ze verschillen van elkaar op het stuk van het mandaat, de bestreken periode, de rapportering, de effecten. Maar het belangrijkste onderscheid heeft te maken met wie het draagvlak levert. Over het algemeen is het, zoals in Zuid-Afrika, een politieke overheid die het initiatief neemt. Aanvankelijk was dat uitsluitend de regering of het parlement van het land dat op zelfonderzoek ging. Voorbeelden zijn Argentinië (1983-1984), Uruguay (1985) en Nepal (1990-1991). In 1992 kwam de eerste en enige commissie (El Salvador) die door de Verenigde Naties is opgericht. De laatste jaren wordt vaak met een mix gewerkt. De VN en de lokale regering delen het vaderschap. Dat is in Sierra Leone (2002-2004) en in Oost-Timor (2002-2006) gebeurd. Maar er zijn ook commissies die hun oorsprong vonden in wat wij in Vlaanderen het middenveld noemen. In Guatemala organiseerde een katholieke mensenrechtenorganisatie het REMHI project (Recuperación de la Memoria Histórica). Ruim 7000 slachtoffers van de zesendertig jaar lange burgeroorlog zijn geïnterviewd. Het rapport, *Guatemala: Nunca Más*, heeft dat verleden open gewrikt. Het berichtte over vierhonderd massamoorden en meldde dat het leger in negentig procent van de gevallen daar verantwoordelijk voor was. Bisschop Juan Gerardi die het verslag presenteerde is twee dagen later omgebracht.

Op zeer korte tijd is de waarheidscommissie als techniek over de wereld uitgezwermd. Breng je ze in een groepsfoto samen, dan zie je mislukkingen en min of meer gelukke cases.

Mislukkingen

Van de waarheidscommissies die sinds de vroege jaren tachtig zijn opgericht staat er een tiental als hele of halve mislukking bekend. Ik bespreek er enkele van. De allereerste commissie, de Boliviaanse van 1982-1984, is vroegtijdig ontbonden en heeft geen rapport voortgebracht. Het mandaat was ook erg beperkt. De regering-Mugabe in Zimbabwe liet in 1985 de bloedige onlusten in Matabeleland onderzoeken, maar het verslag van die zoektocht is niet openbaar gemaakt. Hetzelfde jaar bekeek een commissie in Uruguay de kwestie van de verdwijningen, maar een objectieve oefening was het allesbehalve. In Oeganda bleef een commissie van 1986 tot 1995 speuren naar schendingen van mensenrechten tijdens het bewind van Milton Obote. Ze worstelde ononderbroken met geldtekort en het rapport geraakte niet verspreid. Soortgelijke problemen waren er in Nepal (1990-1991), El Salvador (1992-1993) en Ecuador (1996-1997). Voor El Salvador kwam daar nog bij dat de Verenigde Staten die een centrale rol hadden gespeeld in de burgeroorlog elke overdracht van documenten weigerden.

Falen heeft diverse oorzaken. Vaak staan de machtsverhoudingen op het moment dat een commissie wordt opgericht een goede werking in de weg. De pijlers van de oude orde zijn nog in hoge mate intact waardoor leger en politie een krachtig mandaat weten te vermijden of voor ernstige obstructie zorgen. In het geval van El Salvador zijn leden van de *comisión de la Verdad* met de dood bedreigd. Veel hangt ook af van het engagement van de regering of het parlement die de commissie in het leven roepen. Het moet wel mislukken als zij geen kredieten

voorzien, de bevolking niet informeren, het verslag niet laten circuleren en de aanbevelingen opzij schuiven. Ook politisering is dikwijls niet uit te sluiten. Dat uit zich in een mandaat dat de eigen misdaden van het nieuwe regime niet voor onderzoek 'geschikt' acht. Of in een zeer selectieve lezing van het commissierapport die politieke doeleinden moet dienen.

Wanhopen is niet altijd nodig. Van de waarheidscommissie in Tsjaad (1991-1992) is aanvankelijk gedacht dat ze een maat voor niets was geweest. Na verloop van tijd is gebleken dat wat aan materiaal verzameld was uiteindelijk toch gebruikt is om de vervolging van Hissène Habré, de voormalige president, in gang te zetten.

De winstrekening

Wat over de resultaten van de Zuid-Afrikaanse commissie gezegd werd, geldt in hoge mate ook voor de meeste andere leden van de familie.

De leugens decimeren

Waarheidscommissies halen slechts een fractie naar boven van wat er werkelijk gebeurd is. Maar ze beperken wel de hoeveelheid leugens die in een samenleving circuleren. Ze doen dat wanneer ze in publieke hoorzittingen de beulen confronteren met hun slachtoffers. Ze snijden in de leugens door de ellenlange lijsten van misdaden die ze, goed gedocumenteerd, de wereld insturen. En met de nog langere lijsten met de namen van wie vermoord is, verminkt, verbannen en bestolen. Opgravingen, vaak in opdracht van een waarheidscommissie, spreken de my-

thes van onschuld nog sterker tegen. Clea Koff is een antropologe die in Rwanda, Bosnië en Kosovo massagrafen heeft onderzocht. Haar ervaringen heeft ze neergeschreven in *The Bone Woman*, een boek dat in 2004 verscheen en onmiddellijk in een Nederlandse vertaling is uitgegeven (*De bottenvrouw*). Ze werkte ook in Ovcara, de plaats waar Servische troepen meer dan tweehonderd Kroaten hebben vermoord en in een put gedumpt. Ze vertelt hoe ze langzaam een lichaam bevrijdt uit wat er nog aan kleren rest. Wat verder van het graf weg staat een vrouw te kijken. Met een gemartelde uitdrukking op haar gezicht, schrijft Koff. Ze had er blijkbaar geen moeite mee om precies te zien wat er onder die kleren schuilging. Later hoort ze dat het een Servische tolk is. Die zei dat ze jarenlang had geloofd wat er in haar krant had gestaan: dat dit graf niet bestond. Koff: 'Dat is de kracht van menselijke overblijfselen, denk ik, zelfs voordat antropologie en pathologie hun geheimen ontsluiten. Wanneer een overheid of leger de moord op eigen burgers ontkent, is het vinden van drie lichamen genoeg om die bewering te ontcrachten of op zijn minst te ondermijnen, laat staan als er meer dan honderd lichamen zijn. In zekere zin is het niet belangrijk wie er in die graven ligt. Het beeld alleen kan jaren van propaganda tenietdoen.'

De stilte verbreken

Het is geen toeval dat de formule van de waarheidscommissie in Latijns-Amerika is verwekt. De ergste gruwelen daar hadden zich in het donker afgespeeld: verdwijningen, folteringen in anonieme huizen, schimmige milities. De behoefte aan iets wat licht zou werpen op het lot van

de slachtoffers was bijzonder groot. Ook de overlevenden hebben dat licht nodig want het betekent eindelijk erkenning voor wat zij in het donker hebben meegeemaakt. Een paar hoofdstukken geleden kwam het fotoboek *Speak Truth to Power* ter sprake. Ariel Dorfman heeft dat materiaal vertaald in een toneelstuk. Daarin figureert Man, een sinister individu dat de angsten van de mensenrechtenactivisten spottend verwoordt. Midden in het stuk zegt hij dat het niet de dood is die zij vrezen, maar de verlatenheid. Een citaat: 'Wat ze vrezen, wat ze werkelijk vrezen: dat niemand het zich aantrekt, dat niemand luistert, dat de mensen vergeten, dat de mensen televisie kijken en zeggen dat het hun problemen niet zijn en dan gaan eten en dan gaan slapen. De mensen gaan slapen. Dat is wat ze vrezen. Dat is het wat ze weten en vrezen.'

Van folteraars is bekend dat zij dat gevoel van verlatenheid aanscherpen en als breekijzer gebruiken. 'Schreeuw maar zo luid je kan. Niemand hoort je.' Laid Saidi is een Algerijn die in Tanzania woont. In mei 2003 wordt hij om redenen die hem niet helemaal duidelijk zijn het land uitgezet. Aan de grens met Malawi vangen gemaskerde mannen hem op. Een week later komen andere mannen, ook al gemaskerd, hem ophalen. Twee van hen spreken Engels. Ze blinddoeken hem, steken een stop in zijn anus, doen hem een pamper aan, binden hem aan handen en voeten en gooien hem in een vliegtuig. De reis duurt lang. Bij aankomst is er weer een gevangenis, somber en met oorverdovende westerse muziek. Dan vertaalt een tolk wat een man hem in het Engels toeschreeuwt: 'Je zit op een plaats die buiten de wereld ligt. Niemand weet waar je bent, niemand gaat je helpen.' Later bleek dat hij in Afghanistan was. In augustus 2004, na zestien

maanden, komt hij vrij. Al die tijd is hij ten onrechte verdacht van terrorisme. Hij krijgt geen uitleg, geen vergoeding. Het verhaal stond in de *New York Times* van 7 juli 2006.

Waarheidscommissies breken de muur van de stilte die slachtoffers ook na hun bevrijding gevangen dreigt te houden.

De rituelen van de hoorzitting

Een sessie van een strafrechtbank zit in het Westen vol rituelen, zeker als het om een bijzonder ernstig misdrijf gaat. De toga's van rechters en advocaten, het wat archaïsch taalgebruik, de aankleding van de zaal zijn de hulpstukken. De bedoeling is duidelijk: het gewicht van wat er gebeurt meer kracht geven. De hoorzittingen die sommige waarheidscommissies organiseren zijn, zeker in Afrika, nog sterker in die zijdelingse beïnvloeding van daders en slachtoffers. Er kan getreurd worden, gehuild, gezongen, gebeden, geapplaudisseerd. Waar in het scenario van de commissie heel bewust oudere rituelen of religieuze elementen verweven worden groeit het effect nog.

In nogal wat verslagen van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie staat het verhaal over een gebeurtenis die zich in de allereerste hoorzitting heeft voorgedaan. De vergadering luistert naar Nomonde Calata. Haar man is door de slagers van het apartheidsregime vermoord. Ineens slaat haar praten om in een langgerekte jammerkreet. Het geluid zinderde lang na op radio en televisie. Antjie Krog in haar radioverslag: 'Voor mij luidt dat huielen het begin van de waarheidscommissie in – het is de signatuur, het beslissende moment, het definitieve geluid waar dit hele proces om draait. Ze droeg die fleu-

rige orangerode jurk, ze wierp haar hoofd in haar nek en toen kwam dat geluid... het zal me altijd blijven achtervolgen. (...) Misschien gaat de Commissie daarover... over het vinden van woorden voor die schreeuw van Nomonde Calata. Toen de hoorzitting eenmaal werd voortgezet, begon Tutu te zingen: "Senzeni na, senzeni na... Wat hebben we misdaan? Wat hebben we misdaan? Onze enige zonde is de kleur van onze huid". ' Alex Boraine, die de sessie voorzat, schreef later: 'Met dat gehuil uit het diepste van Nomonde Calata's ziel veranderden de hoorzittingen van een litanie van leed en pijn in iets dat veel, veel dieper ging.'

De derde weg

Onvoorwaardelijke amnestie is al een tijdje geen echte optie meer. Er zijn anderzijds situaties waar de inzet van tribunalen gevaarlijk is. Dan kan een waarheidscommissie de derde weg zijn die voor korte of lange tijd terecht voorrang krijgt. Tegelijkertijd biedt deze aanpak de mogelijkheid om de slachtoffers op de eerste rij te zetten, om de lokale gemeenschap te betrekken in het verwerkingsproces en om te zoeken naar de mechanismen die een burgeroorlog of ander groot onheil hebben veroorzaakt. Niet minder belangrijk is de vaststelling dat wat zo'n commissie aan documentatie bijeenbrengt later als nog in een tribunaal als bewijs kan dienen. Argentinië, Chili en Tsjaad bewijzen dat het mogelijk is.

Twijfelen blijft toegestaan

De formule van de waarheidscommissie heeft hevige supporters. Maar er zijn ook twijfelaars. De politieke of cul-

turele context kan van die aard zijn dat publieke getuigenissen van slachtoffers en de al even publieke biecht van daders geen reëel alternatief zijn.

Opening van zaken

Na de val van de Muur was er in Oost- en Centraal-Europa geen haast om veertig jaar repressie uitgebreid op schrift te zetten. In communistische tijden was er op grote schaal gesjoemeld met geschiedschrijving, een ervaring die de inzet van een waarheidscommissie blijkbaar onaantrekkelijk maakte. Er is anders te werk gegaan. De zoektocht naar informatie richtte zich niet op de hele periode, maar op enkele sleutelmomenten: de onderdrukking van de Hongaarse opstand in 1956, de sloop van de Praagse lente in 1968, de aanval op het Poolse Solidarność in december 1981. Een tweede operatie mikte op de archieven van de geheime diensten. Die zijn wijdopen gezet voor individuele burgers. Niet de geschiedenis van een hele samenleving wordt geschreven. Neen, mensen kunnen als het ware hun eigen historie bijeenprokkelen. In het verenigde Duitsland heeft die aanpak spectaculaire vormen aangenomen. Er is een instituut opgericht dat de documenten van de Stasi beheert. Het gaat om bijna tweehonderd kilometer dossiers en meer dan tienduizend zakken met door de geheime dienst versnipperde documenten. Jarenlang waren er zowat vijftienduizend aanvragen maandelijks van mensen die wilden weten wat in de tijd van het communisme over hen verzameld is, die de waarheid wilden scheiden van vermoedens en geruchten. In zijn boek *The File. A Personal History* (1997) beschrijft de Britse essayist Timothy Garton Ash de confrontatie met die archieven. Hij laat zien

hoe velen twijfelen. Niet willen weten, uit schrik dat zij zullen lezen dat een familielid, een vriend, een buur hen jarenlang bespioneerd heeft. En tegelijkertijd die zoektocht niet willen missen.

Een cultureel gegeven?

In mijn hoofdstuk over gerechtigheid zegt Desmond Tutu dat het strafproces een westers ontwerp is dat vaak niet strookt met de cultuur van het Afrikaanse continent. Soortgelijke geluiden duiken nu ook op in verband met het procédé van de waarheidscommissie. Bij Tim Kelsall, een Britse collega die in Afrika gewerkt heeft, lees ik dat het concept van de individuele biecht en de daarmee verbonden 'genezing' zijn oorsprong vindt in de katholieke godsdienst. Die religieuze gewoonte is later als het ware verwereldlijkt in de praktijk van psychoanalyse en psychotherapie. (De meest recente versie van die neiging ziet hij in de biecht van bekende en minder bekende mannen en vrouwen op het televisiescherm.) Een waarheidscommissie rust voor een deel op die culturele grondslag. Maar of dat het in de niet-westerse wereld ook doet? De twijfels worden gevoed door het werk van antropologen. Die hebben laten zien dat een gemeenschappelijk vergeten de hoeksteen is in de reïntegratie van kind-soldaten in Sierra Leone. Het is bijgevolg riskant om in het openbaar herinneringen aan de burgeroorlog op te halen. Daar en elders in Afrika circuleert ook de overtuiging dat het uitdrukkelijk spreken over een traumatisch verleden de deur openzet voor boze geesten.

Waar het uiteindelijk om gaat

De vraag wat de meest heilzame weg is – die van het vergeten of die van de herinnering – heeft nog geen eensluidend antwoord gekregen. Susan Sontag, de grande dame van de Amerikaanse intellectuelengemeenschap, heeft die kwestie in haar allerlaatste boek getackled. *Kijken naar de pijn van anderen* heet het in het Nederlands (2003). Ze schrijft dat de herinnering aan oorlog en geweld een morele opdracht is, dat vergeten getuigt van misprijzen voor de pijn van anderen. Maar vijf lijnen verder zegt ze dat te veel herinnering verbittering zaait, een tijdbom kan zijn. Want niet zelden houdt zij de behoefte aan weerwraak in leven. Nergens is de problematiek zo krachtig gevat als in het toneelstuk van Ariel Dorfman, waarover ik het al eerder had. In *Death and the Maiden* zegt Pablo Escobar, lid van de pas opgerichte *Comisión de la Verdad* aan zijn vrouw Paulina Salas: ‘We gaan kapot aan zoveel verleden, we stikken van te veel pijn en rancune. Mensen kunnen ook sterven aan een overdosis waarheid, weet je.’ In een nawoord bij de tekst van het stuk heeft Dorfman het dilemma heel precies verwoord: ‘Hoe houden we het verleden in leven zonder zijn gevangene te zijn? Hoe kunnen we het vergeten zonder het risico te lopen dat het zich in al zijn wandaden herhaalt?’

Het is en blijft een aartsmoeilijke evenwichtsoefening. Toch heeft het lopende debat al vruchten opgeleverd. Er groeit consensus rond het besef dat een van overheidswege opgelegde stilte de slechtste optie is. Wie het venster op het verleden verduistert verhindert daarmee de komst niet van giftige mythes, van hele of halve leugens.

Zij koloniseren de open ruimte die de zwijgplicht laat ontstaan. Het verleden woekert dan verder. Zoals een veenbrand, nauwelijks waarneembaar maar daarom niet minder schadelijk. Maar ook waar een samenleving de confrontatie met een donker verleden niet vreest is omzichtigheid geboden. Slachtoffers moeten vrij blijven om te beslissen hoever ze zelf willen gaan in een persoonlijke zoektocht. Voor de ene kan het zicht op wat gebeurd is bevrijdend werken, voor de andere kan het een bron zijn van nieuwe pijn. Trouwens, de herinnering op zich heeft maar een beperkte waarde. Er is verrijking nodig. En dat kan als kennis van de feiten aanvulling vindt in een reflectie over wat een burgeroorlog, een militaire dictatuur of een bloedige repressie mogelijk maakte. Eerder dit jaar had journalist Marc Reynebeau het in de krant *De Standaard* (26 maart 2005) over het leren uit het verleden. Ietwat provocerend, dat doet hij wel meer, haalde hij uit zijn citatenkast een uitspraak van Philippe de Montebello van het Metropolitan Museum of Art in New York: 'Nooit heeft de mens wat dan ook geleerd uit de geschiedenis.' Maar wat verder zegt Reynebeau dan zelf: 'Een "les" kan wel zijn: maak niet zozeer een morele vergelijking van de verschijnselen op zichzelf, maar zoek uit wat er, toen en nu, de feitelijke voedingsbodem van is.' Misschien, schrijft ook Susan Sontag, is er een teveel aan herdenken en een tekort aan overdenken. De vrucht van reflectie kan de kans op een terugkeer van groot onheil beperken. Pas dan opent de herinnering de weg naar een betere toekomst.

DEEL III

DE TOEKOMST VAN HET ONVERWERKT VERLEDEN

OMGAAN MET EEN ERFENIS VAN BURGEROORLOG, GENOCIDE EN BRUTE REPRESSIE IS ALS EEN REIS IN DE TIJD, VAN GISTEREN OVER VANDAAG NAAR STATION MORGEN. ER IS GEEN BRUIKBARE ROUTEPLANNER. ELKE SAMENLEVING DIE MET ZO'N GESCHIEDENIS WORSTELT MOET ZELF HAAR WEG ZOEKEN. SOMMIGE TRAJECTEN ZIJN GEGEERD, ZOALS AMNESTIE, TRIBUNALEN, EEN WAARHEIDSCOMMISSIE. IK HEB AAN HET EIND VAN DE TOCHT GEEN WONDERMIDDELEN IN DE AANBIEDING, WEL EEN PAAR IDEEËN OVER HOE KANSEN TE BENUTTEN ZIJN EN RISICO'S TE BEPERKEN. MAAR EERST IS ER NOG EEN KORTE EXCURSIE IN DE RICHTING VAN EEN VAN DE MEEST OPVALLENDE ONTWIKKELINGEN OP HET DOMEIN DAT HIER BEWANDELD IS: DE ADEMBENEMENDE SNELHEID WAARMEE DEZE SECTOR AAN HET EVOLUEREN IS.

1

EEN SPECTACULAIRE ONTWIKKELING

Spreeken van een 'versnelling van de geschiedenis' is populair. Het is een cliché. Maar in het gebied dat ik in dit boek verkend heb leunt die uitdrukking wel heel dicht bij de werkelijkheid aan. In twintig jaar tijd is de omgang met een verleden van oorlog en repressie op een drafje geëvolueerd van monotonie naar veelkleurigheid.

In 1983 ruilde Argentinië de junta voor een verkozen burgerpresident. Het land keek aan tegen de zwarte gevolgen van zeven jaar militaire dictatuur. Het kon twee wegen inslaan: vervolgingen of amnestie. Dat waren toen de enige beschikbare strategieën. Maar Raúl Alfonsín, de president, innoveerde. Hij riep een Comisión Nacional para la Desaparición de Personas, een waarheidscommissie avant la lettre, in het leven. In 1988, tweede ontwikkeling, veroordeelde het Inter-Amerikaanse Hof voor de Mensenrechten Honduras wegens een geval van straffeloosheid. Dan gaat het plots heel snel. Chili blaast de techniek van de waarheidscommissie nieuw leven in. Zuid-Afrika maakt een template van dat procédé. Het herenigde Duitsland experimenteert met het openzetten van de Stasi-archieven, Polen met het screenen van voor-
aanstaande communisten. Als zijn burgeroorlog ten einde loopt mobiliseert Mozambique oude rituelen van verzoening. In Den Haag komt er een tribunaal voor ex-Joegoslavië. Het Internationaal Strafhof staat in 1998 in de startblokken. Rwanda moderniseert zijn gacaca-rechtban-

ken. Meer en meer landen berechten, met het principe van de universele rechtsmacht in de hand, buitenlandse schenders van mensenrechten. En de hybriden rukken op. In Sierra Leone gaat het om een cocktail van instrumenten: een tribunaal en een waarheidscommissie met een gemengde bemanning, traditionele rituelen. In 2006 sluit Cambodja die lange rij van innovaties af met een door de VN mee ontworpen rechtbank die over de 'killing fields' zal oordelen.

De snelheid waarmee deze brede waaier aan strategieën is ontplooid is een verrassing. Zeker omdat er van 1945 (de tribunalen van Neurenberg en Tokio) tot 1983 (de Argentijnse comisión) op dat vlak nauwelijks enige ontwikkeling was geweest. Vandaar de vraag naar wat de motor van de verandering in een hogere versnelling heeft gejaagd. Ik zie drie krachtige oorzaken.

Dat de economie nu de wereld als werkterrein heeft is een bekend gegeven. Ook de politiek is zichtbaar en voelbaar in de greep van schaalvergroting. Veel minder in de kijker is de groei van een internationale rechtsorde. Francis Fukuyama schreef in 1989 *Het einde van de geschiedenis*. Van Paul Kennedy verscheen wat later *De wereld in een nieuwe eeuw*. Twee boeken waarrond een ware hype is ontstaan. In geen van beide komt de opmars van een mondiale visie op de bescherming van mensenrechten ter sprake. Ook vandaag is die blinde vlek er nog. Evert Nieuwenhuis zegt van zijn *De grote globaliseringsgids* (2005) dat het een toegankelijke reiswijzer is waarin het alfabet van de globalisering wordt behandeld, variërend van de A van Aandeelhouder tot de Z van Zapatista. Jazeker, tientallen termen uit de economie en de politiek. Maar van de A van Arusha, de I van Internationaal Strafhof

of de U van Universele rechtsmacht geen spoor. Het blijft verbazen. Toch is de komst van een strafrecht zonder grenzen een feit. De consequenties daarvan zijn te vinden in de vele gedaanten die de vervolging van grove miskenning van mensenrechten heeft aangenomen.

De tweede oorzaak is ontstaan in een reactie op de opmars van tribunalen. Van landen die een burgeroorlog of een dictatuur achter zich laten wordt nu verwacht dat zij de boosdoeners voor het gerecht slepen. De VN en internationale ngo's laten dat luid horen. Dat schept grote problemen. Vaak staat de lokale context regelrechte bestraffing in de weg. Ik heb de politieke risico's, de materiële obstakels en een hele rist andere bezwaren al eerder besproken. Zo ontstaat wat in de Engelse taal een *devil's choice* heet. Aan de ene kant is er de zware, maar niet onterechte druk die van de VN en van organisaties als Human Rights Watch uitgaat. Toegeven aan die eis kan ter plaatse faliekant aflopen. Blanco amnestie is dan weer niet langer tolerabel. Politieke realiteit botst dan met ethiek. Daarom is koortsachtig gezocht naar technieken die tussen het tribunaal en de complete vergiffenis in liggen. Dat kan een waarheidscommissie zijn, zoals in Zuid-Afrika. Of tijdelijke amnestie, zoals in Burundi. Mozambique zocht het in bestaande rituelen, postcommunistisch Hongarije in de beperkte schoonmaak van politie en ambtenarij. Soms gaat het om een beleid dat helemaal in de plaats komt van vervolging. Soms is het een instrument dat een of andere vorm van berechting aanvult. Maar altijd is het design gericht op wat de plaatselijke omstandigheden aan gevaren inhouden en aan kansen aanbieden.

De verscheidenheid aan strategieën groeit nog omdat modieuze technieken op sluikse wijze vervormd worden.

In ex-Joegoslavië is dat met de formule van de waarheidscommissie gebeurd. De etnische groepen daar zagen het procédé wel zitten, maar dan met ieder zijn eigen commissie. Elk zijn waarheid dus. Indonesië levert een tweede voorbeeld. De regering verzette zich aanvankelijk zeer hevig tegen een strafrechtelijke aanpak van de geweld daden die haar leger in 1999 in Oost-Timor had gepleegd. Onder internationale druk richtte het land dan een eigen ad-hoctribunaal op. Maar die rechtbank produceerde hoofdzakelijk vrijspraken. Ook sleuteltermen, zoals 'slachtoffer' en 'oorlogsmisdaad', worden gekaapt en verbasterd. In Zuid-Afrika hebben de meeste blanken gretig de vruchten van de apartheid geplukt. Toch hebben velen zichzelf na 1990 tot slachtoffer uitgeroepen. Want, zegden ze, de overheid heeft ons jaren misleid en geïndoctrineerd. Het is een vreemde manier van doen. Het doet me denken aan wat in mijn eigen land is voorgevallen. Lange jaren was het in kringen van de Vlaamse Beweging gebruikelijk om te spreken van 'de slachtoffers van de repressie'. Dat was de roepnaam van wie kort na de Tweede Wereldoorlog gestraft is wegens collaboratie met de bezetter. Tijdens de processen zijn hier en daar ontsporingen voorgevallen en is onrecht verwekt, dat wel. Maar toch, door de collaborateurs tot slachtoffer te promoveren zijn zij op dezelfde rij gezet als de prooien van de nazi's. Servische en Kroatische rechtbanken maken dan weer op zeer creatieve wijze gebruik van termen als 'oorlogsmisdaden' en 'misdaden tegen de mensheid'. Zij vinden ze, vaak op dubieuze gronden, van toepassing op verdachten van het andere kamp. Voor de volkseigen beklaagden grijpen ze naar minder bedreigende kwalificaties.

PLEIDOOI VOOR REALISME

Bij zijn bevrijding, eind 1944, stond België voor een enorme uitdaging. Bijna vijfhonderdduizend gebouwen waren verwoest of beschadigd. Honderden bruggen waren vernield. Het spoorwegnet was helemaal ontredderd, de handelsvloot voor zestig procent verdwenen. Fabrieken lagen stil of draaiden op halve kracht. De bevoorrading van de bevolking was in gevaar, het tekort aan voedsel en kolen angstwekkend. Op het politieke vlak was de wederopbouw een niet minder grote opgave. In de eerste weken na de bevrijding zakte het land weg in een gezagsvacuüm, dat nog enige tijd zou aanslepen. Nederland had het nog moeilijker. Het verlies aan nationaal vermogen bedroeg er veertig procent, tegen acht bij de zuiderburen. Het land geraakte ook vrij snel verstrikt in een koloniaal conflict dat veel geld en energie opslokte. Pas in 1949 zou het, economisch gezien, terug op het peil van 1939 komen.

Als het bij ons al veel tijd vraagt om recht te kruipen, hoe moet het dan in Cambodja, Guatemala en Tsjaad zijn? Het puin dat een genocide, een burgeroorlog of een dictatuur veroorzaken is er ontzettend groter. De agenda die op de politieke leiders en de bevolking afkomt is complexer. De vrede fixeren, een grondwet schrijven, vrije verkiezingen organiseren, ambtenarij en magistratuur saneren, respect voor de mensenrechten afdwingen, de munt stabiliseren, bedrijven tot leven wekken, rebellen demobiliseren, een minimum aan fysieke veiligheid ga-

randeren, de slachtoffers helpen, de internationale gemeenschap te vriend houden – het moet allemaal. Altijd is het onmogelijk om alle opdrachten tegelijkertijd aan te pakken. Tijd is een bron van pijnlijke keuzes. Wat is het geschikte moment om een bepaald agendapunt aan te pakken? Wat komt er eerst, wat laatst? Welke timing en welk tempo aannemen? Met andere woorden, wanneer is de tijd rijp om te starten met de vervolging van wie moordde en folterde? Moet, met het oog op de slachtoffers, de registratie van wat hen overkwam voorrang krijgen op de start van tribunalen? Hoe snel moet alles gaan? Vragen die ook in de VN en in grote ngo's leven. Alleen zijn hun antwoorden niet altijd die van de betrokken landen. Kringen in de Verenigde Naties, daarin gesteund door organisaties als Amnesty International en Human Rights Watch, willen meestal tribunalen aan het werk zien. En als dat niet onmiddellijk kan, dan minstens een waarheidscommissie. Ter plaatse ziet men, zeker van overheidswege, de zaken anders. Er staan problemen op de agenda die als veel dringender worden ervaren. Bovendien is vervolgen een heel riskante onderneming. Kan de inzet van tribunalen in zo'n geval echt niet wat later, is dan de vraag. In die omstandigheden mag het antwoord voor mij ja zijn. Dat heeft de rondgang in de wereld van het onverwerkt verleden mij geleerd. Laat me nog even op mijn stappen terugkeren.

1 LESSEN UIT ARGENTINIË

Argentinië en Chili zijn al vroeger in dit boek een pleisterplaats geweest, want analyse van hun recente

evolutie is meer dan de moeite waard. Beide landen hebben, toen in de vroege jaren tachtig de democratie terugkeerde, gekozen voor amnestie. Rond de eeuwwende is aan die politiek een einde gekomen. Hoge officieren van leger en politie verschijnen nu voor de strafrechter. Daardoor gaat voor de overlevenden de last van het verleden vermoedelijk wat draaglijker worden. Wat nu gebeurt breekt ook met de cultuur van de straffeloosheid. Dat het mogelijk is heeft zijn redenen. In Chili is er de significante rol van de waarheidscommissie uit het begin van de jaren negentig. Ook hebben lokale ngo's er het vuur brandend gehouden. Maar er is veel meer. Dat laat een close-up van de Argentijnse casus goed zien.

De amnestie die de militairen hadden afgedwongen was niet totaal. Al kort na hun val, in 1983, zijn enkele generaals veroordeeld. Bovendien was er geen vrijgeleide voor de kidnapping van kinderen van gedode opposanten. Van vitaal belang ook was het rapport van de waarheidscommissie die in 1984 aan het werk was gegaan. Het verslag schreef over driehonderdveertig geheime gevangenen en identificeerde negenduizend verdwenen tegenstanders van de junta. In nauwelijks één jaar tijd zijn meer dan tweehonderdduizend exemplaren van het boek verkocht. Een deel van de onbetaalde schuld was in kaart gebracht en voor later gebruik in het geheugen opgeslagen.

De junta had met harde hand geregeerd. Toch greep ze niet in toen in 1977 moeders openlijk op zoek gingen naar hun verdwenen kinderen. De Madres de Plaza de Mayo liepen in Buenos Aires elke donderdag rondjes met de foto's van hun zonen en dochters. Zij kregen gezelschap van de Abuelas de Plaza de Mayo, de grootmoe-

ders. Die weten dat ze hun kinderen definitief kwijt zijn. Maar ook hun kleinkinderen zijn verdwenen. Afgenomen van wie gedood is en cadeau gegeven aan kinderloze medestanders van de junta. Hoogstwaarschijnlijk leven zij nog, in een familie die niet de hunne is. De grootmoeders hebben ondertussen weet van zo'n vierhonderd vermiste kleinzonen en kleindochters.

De organisatie van de Abuelas is uitgegroeid tot een symbool van het verzet tegen straffeloosheid. Ze kreeg daarbij hulp uit onverwachte hoek. Sinds de late jaren tachtig laat kennis van het DNA toe om via de vrouwelijke lijn genetische gegevens te matchen. In 1987 had de regering een *banco de datos genéticos* opgericht, weer een niet onbelangrijk gegeven in het verhaal. De grootmoeders hebben er hun genetische identiteitskaart gedeponeerd. Zij namen contact op met een Amerikaanse onderzoeker, Marie-Claire King, van de Universiteit van Washington. Die zorgde voor de technologie. King vertelde me dat ze sindsdien al in bijna dertig gevallen de biologische link tussen verdwenen kleinkind en zoekende grootmoeder heeft ontdekt. Ooit, denken de Abuelas, zal dat instrument leiden naar al wie verdwenen is. De baby's en peuters van toen zijn nu iets over de dertig. Zij leven nog veertig, vijftig jaar. Minstens zo lang, zei King me, zal het geheugen van het DNA tegen het vergeten werken. Ondertussen was een Argentijns team gevormd dat in eigen land massagraven onderzocht. De combinatie van opgravingen en de DNA-techniek is een godsgeschenk voor wie nog steeds niet weet wat er met verdwenen verwanten is gebeurd.

Een gekidnapd kind lokaliseren is één zaak, het weghalen uit het adoptiegezin iets anders. Het is op dat punt

dat de Argentijnse familierechters in het relaas verschijnen. De junta heeft tijdens haar bewind de magistratuur bevolkt met hondstrouwe aanhangers. De rechtbanken die oordelen over familiëkwesies zijn aan die operatie ontsnapt. Vermoedelijk hebben de generaals gedacht dat daar geen vitale beslissingen zouden vallen. Het gevolg is dat in die sector rechters zijn aangebleven die de verzoeken van de grootmoeders gunstig gezind waren. Dat heeft als een katalysator gewerkt. Bovendien zijn de meeste verdwijningen nooit opgelost. Het misdrijf loopt dus nog, waardoor de verjaringstermijn niet speelt. Dat betekent dat ook strafrechters die in zulke zaken willen vervolgen vaste grond onder de voeten hebben.

Het lijkt allemaal kruimelwerk, maar al snel is er schaalvergroting opgetreden. De website en de acties van de Madres en van de grootmoeders zijn een aantrekkingspool geworden. Eerst in Argentinië, later in vele landen van Latijns-Amerika en uiteindelijk ook in andere continenten. Het Argentijns forensisch team heeft al in vijftientig landen opgravingen gedaan.

Wat in Argentinië is gebeurd lijkt op een gelukkige samenloop van omstandigheden: een amnestie met beperkingen, een veelgelezen verslag over foltering en verdwijningen, onverdachte ngo's want bemand door vrouwen, eigen en buitenlandse experts op het domein van de identificatie van verdwenen opposanten, onpartijdige rechters, misdrijven die niet verjaren en de weldaden van het internet. Toch is hieruit lering te trekken. Wat zich in dit land min of meer toevallig aandiende kan elders bewust uitgelokt worden. Een eerste les is dat amnestiewetten, zo zij werkelijk onvermijdelijk zijn, altijd restricties moeten bevatten. Dat houdt de deur open voor la-

tere vervolging. Registratie van misdaden tegen de mensheid, in een waarheidscommissie of langs andere wegen, komt best zo snel mogelijk. Even belangrijk is dat wat bij ons het middenveld heet serieuze groeikansen krijgt. Zo kunnen zones ontstaan waarin de vraag om eerlijke informatie over en verantwoording voor schendingen van mensenrechten bewaard blijft. En dan is er de merkwaardige rol van vrouwen in dit hele proces van omgang met een verleden van gruweldaden. De moeders en grootmoeders van de Plaza de Mayo zijn geen uitzondering. In Noord-Ierland is er de Women's Coalition, waarover ik al sprak. Betty Bigombe is een Oegandese vrouw die eerst minister was in de regering en nu als enige gezant toegang heeft tot de rebellen van de Lord's Resistance Army. In Burundi is er Marguerite Barankitse die als Tutsi duizenden Hutu-weeskinderen aan onderdak heeft geholpen. Zo zijn er vele. Dat is allemaal geen toeval. Vrouwen verkiezen een identiteit waarin hun positie in het gezin het dominante ingrediënt kan zijn. Daardoor is het voor hen gemakkelijker om bruggen te slaan naar de vrouwen 'aan de overkant'. Ook is de relatie die zij met het verleden hebben veel meer op de toekomst gericht dan bij mannen het geval is. Als moeders willen zij dat er morgen en overmorgen veiligheid is voor hun gezin. Haatgevoelens die wortelen in het verleden staan dat in de weg, dus worden ze minder gecultiveerd. Argentinië laat trouwens zien dat vrouwen politieke activiteiten kunnen ontwikkelen die mannen niet gegund zijn. Wellicht worden ze als minder bedreigend ervaren. Sprak men daarom van de dwaze moeders en grootmoeders? Het gevolg is dat zij als het ware de radarschermen van de overheid konden ontwijken. In dat alles

zit een belangrijke les. Het loont om vrouwen veel uitdrukkelijker te betrekken in de confrontatie met de erfenis van burgeroorlog en repressie.

2 ALLES OP ZIJN TIJD

De strijd tegen straffeloosheid kan niet hard genoeg zijn. Toch zijn er situaties waarin het wenselijk is om even te wachten met de berechting van wie verantwoordelijk is voor groot onrecht. Die pauze kan nodig zijn om de vrede te redden of om een repressieve regering tot troonsafstand te bewegen. In andere gevallen kan een samenleving niet anders dan voorrang geven aan veel dwingender noden. Misschien is er hongersnood en komt brood voor gerechtigheid. Misschien hongeren de overlevenden naar rust en stellen ze de roep om bestraffing uit. Uitzonderlijke omstandigheden vragen om uitzonderlijke maatregelen.

Toch wil dat niet zeggen dat het verleden vergeten mag worden. Ontwikkelingen in Argentinië, Chili, Spanje laten zien dat de behoefte om strafrechtelijk af te rekenen nooit sterft. De deur moet minstens op een kier blijven staan. Zo is alles wat vernietiging van bewijsmateriaal kan vermijden van cruciaal belang. Opslag van belastende documenten en getuigenissen, al of niet in de gedaante van een waarheidscommissie, is een van de mogelijkheden. Een enkele keer is het geluk aan de zijde van de slachtoffers. Eind 2005 is in Guatemala een merkwaardige vondst gedaan. In een verlaten munitiedepot is het archief gevonden van een van de meest gehate politiediensten uit de tijd van de junta. Het bevat de namen

van verdwenen opposanten, van gekidnapte kinderen en van wie daartoe opdracht gaf. Maar het is veel te ris-
kant om de bewaring van dat soort materiaal aan het toe-
val over te laten. Het moet en kan anders. In Cambodja
is sinds het midden van de jaren negentig een niet-gou-
vernementeले organisatie bezig met de verzameling van
alles wat licht kan werpen op het regime van de Rode
Khmers. Honderdduizenden documenten, zesduizend
foto's, informatie over 189 gevangenen en over bijna
twintigduizend massagraven zijn bijeengebracht. Het is
een activiteit waarin donorlanden, ook kleine zoals België
en Nederland, een grote rol kunnen spelen. Ze kunnen
archivarissen opleiden, digitale technieken voor het stoc-
keren van gegevens ontwikkelen, vertaling van rappor-
ten in de inlandse talen mogelijk maken. Soms ook is er
vitale informatie aanwezig in het buitenland en kan die
vrijgegeven worden. In België zit een deel van het geheu-
gen van Burundi, Congo en Rwanda. Het zal in Neder-
land met betrekking tot Indonesië niet anders zijn. Hoe
belangrijk die stap kan zijn is in El Salvador en Gua-
temala gedemonstreerd. In het eerste geval hebben de
Verenigde Staten geweigerd om hun archieven open te
zetten. Het is een van de redenen waarom de waarheids-
commissie daar geen echt succes kon zijn. Een ngo is er
wat later wel in geslaagd om de overdracht van Ameri-
kaanse documenten naar de Guatemalteekse waarheids-
commissie af te dwingen. Dat heeft de waarde van het
rapport sterk verhoogd.

Bewarende maatregelen leiden, zo is te hopen, tot be-
warende gerechtigheid. Maar in afwachting van latere
strafprocessen is het ook essentieel om uitdrukkelijk aan
de slachtoffers en de overlevenden te denken. Hun pijn

verdwijnt niet als de bladzijden tijdelijk omgedraaid worden. Waar de middelen aanwezig zijn is leniging van hun materiële behoeften noodzakelijk. Het is ook wenselijk om snel de gedachtenis aan wat gebeurd is in allerlei tekens vast te leggen. Monumenten, herdenkingsdagen, musea zijn enkele van de middelen die slachtoffers erkenning en voldoening kunnen geven. Het dringendst is de identificatie van massagraven en de herbegravenis van wie er gedumpt is. In alle culturen is er respect voor de doden. Op het Afrikaanse continent krijgt dat een supplementaire dimensie. In Matabeleland (Zimbabwe) is de Amani Trust bezig geweest met het opgraven van wie in de jaren tachtig door het leger van president Mugabe is vermoord. Droogte, ziekte, mislukte oogsten, overstromingen, zegt Shari Eppel die voor de Trust werkte, worden toegeschreven aan de aanwezigheid van duizenden woedende geesten van voorouders. Zij zijn niet begraven zoals het hoort en zaaien bijgevolg ellende. Daarom zijn een herbegravenis en de rituelen die ermee gepaard gaan zo belangrijk. Martien Schotsmans, uit wiens dagboeken ik reeds citeerde, zag hoe zelfs de vondst van wat er rest van het lijk al immense betekenis heeft: 'Ik zag hoe in Rwanda een beerput werd leeggeschept om er de lijken uit te halen, die er destijds waren ingegooid, hoe er vooral brij uitkwam, afschuwelijk stinkende brij, niet uitwerpselen maar lijken, hoe er ook kleren tussenzaten, hoe de vrouw die ik kende plots een kreet slaakte, tussen intens verdriet en intense vreugde, dit was de pagne van haar vader, dus dit was zijn schedel, ze neemt hem vast, bijna kust ze hem, mensen graven als bezeten in de brij, sommige met handschoenen of zwarte plastic zakjes rond hun handen gebonden, an-

dere met blote handen, daar is de armband die ik aan mijn moeder gaf op haar verjaardag, hier zijn een paar identiteitskaarten, nog goed te lezen, een kruisje, een schoen, kleren, graven en graven, mensen komen kijken, sommigen gaan weg, neen, ook hier ligt mijn zuster niet, anderen zitten, kijken stil voor zich uit. Ik sta, kijk ernaar, neem foto's, op hun aandringen, sta uren te kijken, ruik de stank niet meer, mensen praten tegen me, vertellen hoe hun man, broer, kind hier misschien vermoord is, hier misschien tussen ligt.'

Tegelijkertijd leveren opgravingen het bewijs dat militairen, politiemensen, militieleden, rebellen gemoord en gefolterd hebben. Clea Koff vertelt in *De bottenvrouw* over haar werk in Ocvara, Vukovar. *The Graves*, een fotoboek van Gilles Peress en Eric Stover, gaat daar ook over. De beelden tonen wat er rest aan beenderen, kledingstukken, portefeuilles. Bij een van de foto's staat een zin uit een gesprek met Clyde Snow, de forensische antropoloog die de zaak leidde: '*Bones are often our last and best witnesses: they never lie, and they never forget*'. Geen wonder dus dat de daders er alles aan doen om ook die getuigen te laten verdwijnen. *The Graves* vertelt hoe in 1993 een eerste poging om te graven in het fatale veld door Servische militairen verhinderd is. Een expliciet mandaat van de VN stuitte in Ocvara op nauwelijks omfloerste bedreigingen. Het boek beschrijft het ultieme gesprek tussen de forensische experts, een Servische generaal en de plaatselijke commandant van de VN-vredesmacht, de Belgische kolonel Peeters: 'Iedereen keek naar kolonel Peeters. Hij kon met talloze resoluties van de Veiligheidsraad in de hand het ultimatum van de generaal opzijschuiven. Maar hij zei geen woord. Weggezakt in zijn zetel streek

hij over zijn kin en staarde naar een vaas met rozen in de knop. Alsof hij wachtte tot ze gingen ontluiken.’ (mijn vertaling)

3 GEEN CARTE BLANCHE

Wachten met bestraffing is geen gemakkelijke beslissing. Voor vele slachtoffers kan het een beproeving zijn of de oorzaak van troosteloze berusting. In 2000 schreef Ariel Dorfman over de jaren waarin generaal Pinochet van amnestie genoot: ‘Ik kon me helaas geen andere toekomst meer voorstellen. En dus deed ik wat zoveel van mijn landgenoten deden: ik suste mijn geweten om de onontkoombaarheid van het onrecht te kunnen verdragen. Ik raakte gewend aan de schaduw van de generaal in ons midden.’ (*De Morgen*, 19 augustus 2000)

Ook politiek is het een gok. Uitstel kan tot afstel leiden. Een tijdelijke immuniteit, zoals voorzien in het Arusha-akkoord voor Burundi, kan sluipend evolueren tot een langdurige versie van amnestie. Daarom is de keuze voor verdaging liefst vergezeld van erg goede argumenten. Zo kan het niet dat de problemen die vervolging in de weg staan kunstmatig overdreven worden. Berust de angst voor een terugkeer van, bijvoorbeeld, een junta op controleerbare feiten of is het een goedkoop alibi om de militairen ongemoeid te laten? Is de muur van de stilte die men rond het verleden wil optrekken absoluut nodig? Die vragen zijn best in het kader van een breed en zo open mogelijk debat te beantwoorden. Amnestie uit noodzaak kan ook alleen als ondertussen de democratisering van politiek en samenleving volop kan-

sen krijgt. Dat is precies wat in Argentinië en Chili is gebeurd. Anders is er weinig of geen garantie dat de keuze voor mildheid op middellange termijn heilzaam zal zijn.

Blijft natuurlijk de vraag of de verantwoordelijken voor grove schendingen van mensenrechten in deze strategie zullen meegaan als ze weten dat amnestie voorlopig is. Zou Pinochet afgetreden zijn als hij kennis had gehad van wat ene Baltasar Garzón enkele jaren later in gang zou zetten? Gelooft president Robert Mugabe van Zimbabwe dat hij met gerust gemoed de macht kan afstaan, want hem is toch een vrije aftocht beloofd? Het bestaan van het Internationaal Strafhof en het principe van de universele rechtsmacht ondermijnen de geloofwaardigheid van dat soort beloften. Het blijft voor alle partijen dus een sprong in het duister.

AAN DE VELDWACHTERS VAN DE GERECHTIGHEID

Amnesty International is als organisatie een van de hevigste tegenstanders van elke vorm van amnestie voor schendingen van mensenrechten. In publieke standpunten krijgt vervolging absolute prioriteit. Trajecten die niet langs de strafrechter lopen, zoals een waarheidscommissie of de inzet van traditionele rituelen, worden argwanend bekeken. Een intern document van mei 2002, dat ondertussen niet herroepen is, zegt dat AI die opties alleen kan steunen als zij vervolging aanvullen en het werk van tribunalen niet in de weg staan. Het document voegt aan die algemene voorwaarde nog acht beperkende spelregels toe.

1 JURIDISCH FUNDAMENTALISME?

De erg restrictieve visie van AI, ook elders in de mensenrechtenbeweging aan te treffen, is de bron van grote frustraties in de derde wereld. Daar duiken verwijtende woorden als ‘opgedrongen legalisme’ en ‘juridisch fundamentalisme’ op. Wat zijn de argumenten?

Zelfbedrog

Na een burgeroorlog of jarenlange repressie zit een samenleving meestal met een erg verzwakte staat. Stuurliu zijn vermoord of verdacht. Leger en politie staan onder

curatele of wringen tegen. Overheidsdiensten en rechtbanken missen zelfs de meest elementaire werkmiddelen. In die toestand is de organisatie van strafprocessen een bijna onmogelijke opdracht. Op papier klinkt de internationaal opgelegde verplichting om misdaden tegen de mensheid te vervolgen heel plausibel. Wat er bij de uitvoering van die dwingende taak allemaal komt kijken wordt veel te vaak door de buitenwereld onderschat. Een gevolg daarvan is dat landen hun toevlucht zoeken tot schijnvertoningen. Wat de internationale gemeenschap vraagt wordt zo te zien aangenomen, maar al snel komt verbastering. Ik heb het in Ethiopië zien gebeuren. Het is opnieuw bezig in Burundi. Die gang van zaken brengt de gerechtigheid niet dichterbij, wel integendeel. Wie dat niet inziet lijdt aan zelfbedrog.

Een paradox en een onvermijdelijk debat

Al enige tijd is er in het Westen belangstelling voor wat in Canada en Nieuw-Zeeland als alternatieven voor regelrechte bestraffing van misdrijven aanwezig is. Het gaat om technieken die ontleend zijn aan de oorspronkelijke bewoners van die landen. '*Restorative justice*' is de wetenschappelijke roepnaam. De formule berust op bemiddeling tussen dader en slachtoffer, op dialoog ook tussen beide partijen en op herstel van de aangerichte schade. Vrijheidsstraffen worden zo veel mogelijk vermeden. De interesse voor die wijze van werken heeft te maken met het besef dat een puur strafrechtelijke aanpak soms zijn doel voorbijschiet, dat dader noch slachtoffer er beter van worden.

Het is een paradox. Op het moment dat hier bij ons twijfels rijzen over de zegeningen van de strafrechtbank

bepreiten westerse experts elders de inzet van tribuna-
len. Ook nu is een van de argumenten dat vervolgen toe-
komstige daders bang maakt. Toch past ook op dit punt
enig realisme. Internationale instanties noch ngo's kun-
nen loochenen dat bestraffing (voorlopig?) niet afschrik-
wekkend werkt. Het Joegoslavië-tribunaal, opgericht in
1993, heeft de moordpartijen in Srebrenica, in Kosovo
en in Knin niet kunnen verhinderen. De doden in Oost-
Kongo en in Darfur zijn er gekomen nadat het Rwanda-
tribunaal in Arusha aan het werk was gegaan. Veel heeft
ook te maken met de lugubere gedaante die de oorlog hier
en daar heeft aangenomen. Reguliere legers zijn vervan-
gen door bendes die in de schaduw opereren. Afspraken
die de VN maakt binden regeringen. Maar de krijgshen-
ren die in Somalië, bijvoorbeeld, elkaar en de bevolking
terroriseren storen zich daar niet aan. Ook in ex-Joego-
slavië was dat een probleem. In januari 1992 is door be-
middeling van de VN een wapenstilstand gesloten tus-
sen Kroaten en Serviërs. Dat moest ook de belegering
van Dubrovnik beëindigen. Maar de stad, waar tienduiz-
enden mensen al maanden in de kelders schuilden,
bleef onder vuur liggen. Ik sprak er met Mirko Jokic, de
Kroaat die de hele tijd verantwoordelijk was voor de
verdeling van het schaarse voedsel. Op mijn vraag waar-
om de beschietingen pas in augustus stopten, zeven
maanden na het staakt-het-vuren, zei hij dat milities uit
Servië en Montenegro zich niet gebonden voelden. Zo
gaat dat.

Er rijst hier nog een ander probleem. De vraag is niet
alleen om te vervolgen, maar ook om daarbij op proce-
dureel vlak de westerse normen aan te nemen – zoals
trouwens al het geval is in de internationale tribuna-
len.

Onze spelregels bieden terecht ruime rechtszekerheid voor wie als verdachte voor de strafrechter staat. Tegelijkertijd is er het gevaar van procedurefouten die tot onverwachte en ongewenste uitspraken kunnen leiden. Dat risico nemen wij er graag bij, want het recht op een fair proces is heilig. Als het gaat om bijzonder grove inbreuken op mensenrechten, zoals in Rwanda, ligt dat toch wel gevoeliger. Er is het geval Jean-Bosco Barayagwiza, de leider van een extremistische Hutu-partij én hoofdaandeelhouder van haatradio Mille Collines in Kigali. Vóór zijn uitlevering aan het tribunaal van Arusha zat hij een tijdje gevangen in Kameroen. Een veel te lang voorarrest en dan nog zonder formele aanklacht, oordeelden de internationale rechters. Dus mocht hij gaan. Voor de overlevenden was het een kaakslag, voor het vertrouwen in het tribunaal een nieuw dieptepunt. Met enige juridische acrobatie is die beslissing ongedaan gemaakt en is de man later toch veroordeeld. Maar het debat over de universaliteit van de westerse *rule of law* zal niet gauw stilvallen.

De vermanende vinger

De naoorlogse berechting van foute landgenoten is in België, Frankrijk en Nederland niet volgens het nu gepredikte boekje verlopen. Wat de koloniale mogendheden in hun strijd tegen de vrijheidsbewegingen allemaal hebben uitgericht is niet voor de rechter gekomen. Spanje en Portugal hebben na jaren van dictatuur evenmin gekozen voor vervolging. Toch verwachten wij van landen in de derde wereld dat zij doen wat wij niet deden. Het doet me denken aan wat Amos Oz schrijft over de houding van de Europeanen in de Arabisch-Israëlische kwes-

tie: 'Dus voordat jullie neerkijken op ons Joodse idioten, Arabische idioten, wrede, fanatieke, extremistische, gewelddadige mensen, moeten jullie er iets voorzichtiger mee zijn een vermanende vinger naar ons op te steken. Onze bloedige geschiedenis zal korter zijn dan jullie bloedige geschiedenis' (in *Hoe genees je een fanaticus*).

Er zit iets aandoenlijks in de betogen van de behoeders van de gerechtigheid. De zaak waarvoor ze vechten is van het allergrootste belang. Het is goed dat zij ononderbroken de cultuur van de straffeloosheid met de vinger wijzen. Maar overkill loert om de hoek. Een flinke scheut realisme zou hun argumentatie geen kwaad doen. Ook een zekere bescheidenheid in de pleidooien voor een politiek van de harde hand zou niet misstaan. Het is trouwens opvallend hoe kringen in de Verenigde Naties in recente documenten afstand beginnen te nemen van al te strakke standpunten in de strijd tegen straffeloosheid. Een rapport van Kofi Annan aan de Veiligheidsraad (3 augustus 2004) wijst op de noodzaak om andere technieken dan vervolging in te zetten – *'to do things that courts do not do or do not do well'*.

2 WAARIN INVESTEREN?

Een tragisch verleden verwerken is in eerste instantie de zaak van het land waar het leed geleden is. Toch groeit ook de betrokkenheid van de internationale gemeenschap. De vraag is dan hoe de Verenigde Naties, individuele donorlanden en de mensenrechtenbeweging hun energie best richten. Moet de strijd tegen de straf-

feloosheid absolute voorrang krijgen? Of is het beter te kiezen voor een gediversifieerde aanpak?

Twee prioriteiten

Het is, schreef ik al, dringen op de markt van het medelijden. Slachtoffers zijn vaak verwickeld in een bikkelhard gevecht om aandacht. Maar ook aan de aanbodzijde is er competitie. Zodra een conflict ten einde loopt verschijnen internationale organisaties, gouvernementele en niet-gouvernementele, op het toneel. Traumabestrijding, advies bij de creatie van een waarheidscommissie, bijstand bij de opbouw van tribunalen zijn enkele van de diensten die ze willen leveren. In Kosovo waren er eind van de jaren negentig zo'n driehonderd van die organisaties aan het werk. In Burundi kwamen rond die tijd een vijftigtal projecten in actie, alleen al op het domein van verzoening. Die overvloed zorgt geregeld voor problemen. Er zijn doublures, er is te weinig coördinatie. Bovendien brengen vele van de weldoeners hun eigen deskundigen mee. In een rapport aan de Veiligheidsraad schreef secretaris-generaal Kofi Annan: 'Te vaak gaat de voorkeur naar buitenlandse experts, buitenlandse modellen, in het buitenland bedachte oplossingen.' Ook dat is niet zonder gevaar. Annan vroeg om een tweevoudige koerswijziging. Er is veel meer aandacht nodig voor wat de lokale context aan strategieën vraagt. En de meeste energie mag best gaan naar de vorming van de mensen ter plaatse, zodat de import van deskundigen zo snel mogelijk overbodig is. Lokale verankering van het beleid is dus een eerste prioriteit. Die keuze biedt de beste garantie tegen onverwachte mislukkingen.

Welke weg ook ingeslagen wordt, voorrang voor slachtoffers en overlevenden is cruciaal. Op hen weegt het verleden het zwaarst. Dit tweede principe heeft tal van consequenties. Laat een open debat ontstaan, in alle stadia van het verwerkingsproces. Luister naar de slachtoffers. Betrek hun organisaties in de voorbereiding en uitvoering van een beleid. Verspreid informatie via alle media. Bescherm zij die willen getuigen. Werp in een waarheidscommissie licht op wat de slachtoffers belicht willen zien. Zoek maatregelen die voor hen de toegang tot gezondheidszorg, huisvesting en onderwijs vergroten. En voer die voorstellen ook uit.

Gemakkelijk is het niet. Alleen Zuid-Afrika is erin geslaagd om deze prioriteiten systematisch in de beleidsplanning op te nemen. Maar de stap naar implementatie bleek ook daar nu en dan te moeilijk. In landen waar de middelen nog schaarser zijn liggen de drempels meestal veel te hoog. Materiële steun van de internationale gemeenschap is dus onmisbaar. Dat geldt des te meer voor de landen die nog een schuld te vereffenen hebben. Een simpele 'sorry' is niet genoeg. Guy Verhofstadt bood de Rwandezen in Kigali zijn excuses aan voor wat België niet deed tijdens de genocide. Zwitserse bankiers verontschuldigen zich bij joodse organisaties voor hun mercantiel gedrag tijdens de Tweede Wereldoorlog. Bedrijfsleiders in Zuid-Afrika geven toe dat ze de apartheid gesteund hebben. De katholieke kerk in Spanje betreurt haar rol tijdens de burgeroorlog van goed zestig jaar geleden. Soms lijkt het een goedkope manier om zich van een slecht geweten te ontdoen. Goedkoop, omdat er na de knieval zelden geld op tafel komt. Op een VN-conferentie waarin slavenhandel en kolonialisme ter sprake

kwamen (Durban, september 2001) is er door de Afrikaanse landen nog eens op gewezen dat veel meer nodig is. Er mag geen twijfel bestaan over de oprechtheid van de geste. Elke ontwijking van de schuldvraag is uitgesloten. En het excuus moet vooral tastbare gevolgen hebben.

Flexibiliteit

Eenzijdigheid in de internationale reactie op schendingen van mensenrechten is lange tijd de keuze geweest. Eerst keek men opzij als er amnestie gegeven werd. Later is, weer eenzijdig, de verplichting om te vervolgen ingevoerd en opgelegd. Geleidelijk is er begrip gekomen voor andere vormen van lokaal beleid. Combinaties van een tribunaal, een waarheidscommissie en traditionele rituelen zijn nu gebruikelijk. Flexibiliteit kwam in de plaats van rigiditeit. Toch is de aarzeling nog groot om te aanvaarden dat er omstandigheden zijn waarin vervolging desastreuze gevolgen kan hebben. Het is verkeerd. Veel beter ware het die risico's te erkennen en tegelijkertijd te investeren in programma's die een krachtig democratiseringsproces ondersteunen. Zo kunnen de randvoorwaarden ontstaan die op middellange termijn tot gerechtigheid, zelfs op strafrechtelijk gebied, zullen leiden. Dat is de les die landen als Argentinië, Chili en Spanje ons aanbieden.

Beter voorkomen dan genezen

Geen enkel beleid biedt de garantie dat een verleden van burgeroorlog en repressie uiteindelijk tot rust zal komen. Er zijn te veel dilemma's, te veel onbekenden. Het is in

dat licht dat de vraag naar conflictpreventie verschijnt. Een bloedige botsing tussen bevolkingsgroepen voorkomen, de komst van een brutale junta vermijden, een beginnende volkerenmoord stilleggen – het maakt langdurige en bittere genezingsprocessen overbodig. Uiteraard is dat in eerste instantie de zaak van de landen waar de tijdbom tikt. Toch is de verantwoordelijkheid van de buitenwereld ontzettend groot.

Maar hoe doen we dat, tijdig ingrijpen? Vaak botsen berichten over misdaden tegen de mensheid bij publiek, politici en mediamensen eerst op ongeloof. Er wordt geaarzeld, getwijfeld, geoordeeld dat zoveel wreedheid niet kan. Slachtoffers die de stilte weten te doorbreken vinden geen gehoor. Telkens doorlopen we met z'n allen een aantal fasen: eerst het nog-niet-weten wat er gebeurt, als de informatie toeneemt is er aanvankelijk scepticisme, dan beginnende bezorgdheid, uiteindelijk erkenning, wat later humanitaire acties, nog later schuldgevoelens, misschien een knieval aan een of ander monument ter plaatse en de belofte het de volgende keer anders aan te pakken. Is deze *learning curve* waar Samantha Power in haar *Een probleem uit de hel* van spreekt, in te korten, zodat de kanker niet kan uitzaaien? Dat lijkt makkelijker als een ontsprekend conflict geopolitieke gevolgen kan hebben. Dat is in Afrika zelden het geval. In Bosnië en Kosovo was het dat wel. Daar was, na 1989, de nieuwe wereldorde in opbouw. De geloofwaardigheid van de NAVO was in het geding. De link met het moslimterrorisme baarde zorgen. Toch kwam de tragedie van Srebrenica opnieuw als een verrassing. Is er sinds de genocide in Rwanda en de massamoorden in ex-Joegoslavië iets veranderd? De nieuwsgaring, zo uitermate belang-

rijk in het proces van bewustwording, is zeker vergemakkelijkt. Journalisten beschikken over meer en betere technische middelen dan in het midden van de jaren negentig. Er is de gsm. Satellieten laten toe om overal, ook waar het mobieltje verstek geeft, verslagen door te seinen. Diezelfde satellieten leveren beelden van het kleinste massagraf. Het internet opent bronnen uit de hele wereld. Weblogs rapporteren uit de eerste hand. In Irak verdringen soldaten met een digitale camera geleidelijk de beroepsfotografen. Militairen staan (en vallen) op de eerste rij, waar de actie is. De foto's die ze maken ontsnappen ook aan de wetmatigheden waaraan redacties gebonden zijn. Zelfcensuur schijnt hen vreemd te zijn. Esthetische bekommernissen ook. Hun beelden plakken daarom vaak veel dichter op de realiteit. Ook internationale hulpverleners en, soms toch, slachtoffers leggen digitaal vast wat op vreselijke wijze verkeerd loopt. Het internet laat toe dat deze foto's ruimer en sneller circuleren. Dat alles kan ertoe leiden dat knipperlichten vlugger gaan branden. De beelden uit de Abu Ghraib-gevangenis zijn daarvan een demonstratie.

Het is natuurlijk de vraag of het alleen een kwestie van techniek is. De berichtgeving over het buitenland is hier en elders zachtjes aan het krimpen. Dat kan een nieuwe drempel opwerpen. Maar het probleem heeft niet meer zozeer te maken met de tijdige detectie van een beginnende volkerenmoord of van ander groot leed. Erkennen dat een interventie nodig is, daar ligt de hoogste horde.

Is het aan de media om aan het slopen van die hinderenis mee te werken? In Nederland zijn daar, naar aanleiding van de gebeurtenissen in Srebrenica, tegenstrijdige ervaringen over opgedaan. De vaderlandse pers heeft aan

het avontuur van Dutchbat, het Nederlandse VN-contingent in de enclave, zeer veel aandacht besteed. Die berichtgeving is later op de rooster gelegd. Een rapport van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (2002) ziet een hele rist tekortkomingen: te veel moralisering, te weinig feiten, te veel opinie, te weinig analyse, te veel emotie. En: 'Het trauma over Srebrenica is ook het trauma van de Nederlandse journalist.' Begin juli 2005 kwam dan het boek van Nel Ruigrok (*Journalism of attachment. Dutch newspapers during the Bosnian war*). Haar besluit klinkt cru: er is afgeweken van het ideaal van onpartijdige berichtgeving. Door de kant te kiezen van de slachtoffers en door voortdurend te pleiten voor een militaire interventie is politiek Den Haag onder te grote druk gekomen. Wat dan op zijn beurt tot een gebrekkige besluitvorming heeft geleid. Kranten als het *NRC Handelsblad* en de *Volkskrant* hebben na een zelfonderzoek een ietwat andere klok laten luiden. De discussie loopt nog volop.

Beter voorkomen dan genezen, schreef ik. Maar de band tussen preventie en genezing is een geval van tweerichtingsverkeer. Een goede omgang met het verleden voorkomt nieuwe conflicten. Als de wederzijdse haat niet luwt, als de daders van gisteren morgen recidiveren, als de slachtoffers met hun pijn blijven zitten is de kans groot dat veel onheil terugkeert. Het is dat besef dat de verwerking van een pijnlijk verleden nu zo hoog plaatst op de agenda van gouvernementele en niet-gouvernementele organisaties. Gelukkig maar.

EPILOOG

IN ZIJN ALLEREERSTE VERSCHIJNING ALS STRIPFIGUUR,
NOG VÓÓR DE TWEEDE WERELDOORLOG, VERTELDE
SUPERMAN IN ELKE AFLEVERING DAT HIJ STOND VOOR
EEN 'NEVER-ENDING BATTLE FOR TRUTH AND JUSTICE'.
DE OMGANG MET DE ERFENIS VAN EEN BURGEROORLOG,
EEN GENOCIDE, EEN BRUTALE REPRESSIE IS OOK ZO'N
GEVECHT, ZIJ HET IN DE WERKELIJKHEID VAN ELKE DAG.
HET IS EEN ONONDERBROKEN ZOEKEN NAAR INFORMATIE,
NAAR DE WAARHEID ALS HET KAN, OVER WAT ZO VELEN
IS AANGEDAAN. GERECHTIGHEID IS DE ANDERE HEILIGE GRAAL
WAARNAAR INDIVIDUEN EN GEMEENSCHAPPEN
EINDELOOS HUNKEREN.

EPILOOG

De verwerking van een brutaal verleden lijkt nooit voltooid, zelfs niet na vele decennia. Bij ons zorgen de Duitse bezetting, de collaboratie en de processen die volgden nog altijd voor enige onrust. Soms, zoals in Frankrijk en Nederland, doet het probleem aan malaria denken. Korte momenten van hoge koorts volgen op lange jaren van relatieve stilte. In België leek het tot voor kort op een maatschappelijke neurose die maar niet genezen wilde. Het zal in Afghanistan, Burundi, Cambodja, Guatemala, Kosovo en Zuid-Afrika niet anders zijn.

Die dubbele zoektocht gaat al van start nog voor een verwoestend conflict ten einde is gelopen. Dat is momenteel in Irak, Soedan, Sri Lanka en op vele andere plaatsen aan het gebeuren. Hoe morgen met de nalatenschap zal omgegaan worden speelt als problematiek een cruciale rol in onderhandelingen die naar vrede kunnen leiden. Oeganda demonstreert dat in deze zomer van 2006 op overtuigende wijze. Het binnenlandse aanbod van amnestie botst er met de buitenlandse roep om vervolging en in die patstelling woekert de oorlog verder. Daar waar de wapens eindelijk zwijgen en de repressie ophoudt is de verwerking van wat achter de rug ligt zeker zo belangrijk. Als was het maar omdat nieuw geweld niet uit te sluiten is waar de leugen de waarheid verdringt en het zwijgen gerechtigheid verhindert. Dat is precies de inzet in ex-Joegoslavië.

Mijn expeditie in het land van het zo moeilijk te verwerken verleden loopt hier ten einde. De vragen waarmee deze reis begon hebben niet alle een antwoord gekregen. Er is alleen de zekerheid dat er geen supermiddel is dat rust kan brengen in het hoofd en het hart van wie met het onheil te maken had. Geen enkel beleid is vrij van tekorten en gevaren. In het geval van amnestie is dat het duidelijkst. Tribunalen, waarheidscommissies en traditionele rituelen leveren evenzeer risico's op. Internationale initiatieven, zoals het Strafhof, hebben hun gebreken. Maar ook aan een louter lokaal beleid kleven beperkingen. Tegelijkertijd bieden al deze instrumenten, blanco amnestie uitgezonderd, ook aanzienlijke kansen op succes. Daarom is het goed dat er sinds het einde van de jaren negentig koortsachtig gezocht wordt naar combinaties die lacunes opvullen en risico's beperken. Zo is in Sierra Leone gewerkt met een tribunaal, een waarheidscommissie en plaatselijke technieken van verzoening – in een mix van nationale en internationale elementen.

Het resultaat van die evolutie oogt wat chaotisch. Gelijktijdig met de opmars van de, vooral internationale, vraag naar strafprocessen zijn er de plaatselijke experimenten met voorwaardelijke amnestie of tijdelijke clementie. Het speuren naar daders is verhevigd, maar er valt ook veel meer licht op de slachtoffers. Terwijl de rol van juridische spitstechnologie en van professionals toeneemt is er de groeiende mobilisatie van informele, goedkopere en 'expertloze' vormen van verwerking van leed en schuld. De grotere nadruk op de rol van de staat en zijn rechters krijgt het gezelschap van een uitdrukkelijker beroep op niet-gouvernementele organisaties,

leerkrachten en journalisten. Sterk uiteenlopende ontwikkelingen dus, zo typisch voor een tijd waarin innovatie broodnodig is.

Wat hier aan de gang is vormt een bijna perfecte afspiegeling van wat mondiaal op economisch, politiek en cultureel vlak te zien is: schaalvergroting én revaluatie van wat de onmiddellijke omgeving te bieden heeft, uitbouw van een gespierder overheid én privatisering van haar instrumentarium, nadruk op het primaat van de politiek én opwaardering van het middenveld, opmars van de experts én toenemende inzet van leken. In die zin heeft de zoektocht naar een verwerkt verleden aansluiting gevonden bij de gedaantewisselingen die onze wereld in zijn geheel ondergaat.

Lubbeek, 10 september 2006

REISWIJZER

Schrijven is puzzelen. Zonder hulp gaat het niet. Stef Vandeginste van de Universiteit Antwerpen loodste mij door het mijnenveld van juridisch-technische termen als amnestie en universele rechtsmacht. Meer nog, hij was de ideale sparringpartner als ik kritische commentaar zocht op wat ik had bedacht en neergeschreven. Martien Schotsmans van Advocaten zonder Grenzen werkte in tal van Afrikaanse landen. De informatie die ze mij bezorgde was bijzonder nuttig. David Van Reybrouck is mijn gids geweest in het land van de literaire non-fictie. Zijn suggesties hield ik de hele tijd binnen handbereik. Mark Van Steenkiste, redacteur bij uitgeverij Van Halewyck, bracht me weer op het rechte spoor als mijn woorden afdwaalden en zorgde geregeld voor wat broodnodige peptalk. Zonder dit viertal was het boek er niet gekomen.

Schrijven is ook sprokkelen. Zo is dit boek geboren. Beetjes eigen ervaring en ontmoetingen met boeiende mensen legden het grondwerk. Boeken en websites vulden aan. Er is wetenschappelijke literatuur in overvloed. Ik heb ze niet genegeerd. Toch heb ik de tekst vooral willen verrijken met wat praktijkmensen op papier hebben gezet. De lezer is ze hier en daar tegengekomen. Vijf van hen zijn ook in het Nederlands te proeven. Samantha Power, een Amerikaanse journaliste, schreef *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, door Contact (Amsterdam, 2003) uitgegeven onder de titel *Een probleem uit de*

hel: Amerika, het Westen en het tijdperk van de genocide. Van Clea Koff is er *The Bone Woman* over haar werk in de massagrafen van Rwanda, Bosnië, Kroatië en Kosovo. Het boek is vertaald als *De bottenvrouw* en in 2004 verschenen bij Muntinga in Amsterdam. Antjie Krog bracht de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie tot leven in haar *Country of my Skull*. De vertaling, met een pittig voorwoord van Adriaan van Dis, is in ons taalgebied gepubliceerd als *De kleur van je hart* (Mets en Schilt, 2000). Desmond Tutu, de voorzitter van die commissie, houdt in *No Future without Forgiveness* een vurig, maar niet door iedereen toegejuicht, pleidooi voor vergeven en verzoenen (*Geentoeekomst zonder verzoening*, bij de Bezige Bij, 1999). Ik ben een fan van Ariël Dorfman. Vele van zijn essays die de krant *De Morgen* publiceerde, gaan over de omgang met een knelend verleden. Inspiratie vond ik vooral in zijn toneelstuk *Death and the Maiden*, over de zoektocht naar de waarheid in een niet nader genoemd land in Latijns-Amerika. Ik las de tekst in de Nederlandse vertaling van Fernand Auwera (te verkrijgen bij auteursbureau Almo in Antwerpen). Geen boek is voor een zoekend auteur zo gul als het internet. De websites van sommige denktanks en ngo's zijn een goudmijn. Het International Center for Transitional Justice in New York (www.ictj.org) is dé toegangspoort tot de wereld van tribunalen, waarheidscommissies, amnestie en nog veel meer. International IDEA, een intergouvernementele organisatie met standplaats in Stockholm, heeft een website (www.idea.int) met rapporten en een praktijkgericht handboek over verzoeningsprocessen. Amnesty International (www.amnesty.org), Human Rights Watch (www.hrw.org) en Advocaten zonder Grenzen (www.asf.be) zijn een rijke bron

van informatie over de strijd tegen de straffeloosheid. Ook de website van de VN (www.un.org) geeft toegang tot interessante documenten over die problematiek. Een voorbeeld is het verslag van Kofi Annan aan de Veiligheidsraad (3 augustus 2004) over *The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies*. Achtergrondinformatie, historiek en statistisch materiaal over de werking van de ad-hoctribunalen van Arusha en Den Haag zijn te vinden op www.ictr.org en www.un.org/icty. Het Internationaal Strafhof staat te kijk op www.icc-cpi.int.

Het officieel rapport van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie (TRC) is te lezen op www.info.gov.za/otherdocs/2003/trc/. Aan de Universiteit Gent beheert Annelies Verdoolaege de TRC researchwebsite waarop honderden publicaties over de commissie besproken worden (<http://.casr.elis.ugent.be/avrug/trc.htm>).

Een burgeroorlog, een brutale repressie, apartheid: dat sterft nooit helemaal. De onbeantwoorde vragen en het verdriet die zij verwekken schuilen in het hoofd van wie het meemaakte. Ze zitten als fantoompijn in het lijf van wie nadien kwam, hun kinderen en hun kindskinderen.

Luc Huyse beschrijft hoe mensen, van Afghanistan tot Zimbabwe, afrekenen met zeer dat niet voorbij wil gaan. Hij observeert in Ethiopië het proces tegen dictator Mengistu, luistert in ex-Joegoslavië naar overlevenden van een massamoord, ziet in Spanje hoe Franco opnieuw begraven wordt, praat in Zuid-Afrika met leden van de waarheidscommissie, zoekt uit waaraan de dwaze moeders en grootmoeders van de Plaza de Mayo hun succes te danken hebben. Het verleden tēmmen, daar gaat het steeds weer om. En, als het kan, rust brengen in het hart van wie vandaag en morgen leeft. Maar wat voorbij lijkt, wijkt niet.

Dit boek leest ook als het relaas van een persoonlijke expeditie in onbekend gebied. In de loop van deze tocht krijgt de auteur compagnie van vele personages. Zij tonen hoe de confrontatie met de erfenis van een oorlog of een repressief regime kan ontsporen. En wekken de vragen waar het om gaat. Wanneer brengt het georganiseerde opslaan van de herinnering, het werk van waarheidscommissies, voor de slachtoffers meer heling dan pijn? Loopt vergeven en vergeten, amnestie dus, gegarandeerd verkeerd af? Waarom zit de inzet van tribunalen, de weg van de vergelding voor geleden leed, vol risico's? Is er in die materie überhaupt een beste koop?

Van de auteur van *Onverwerkt verleden*, hét boek over de naoorlogse berechting van de Belgische vrienden van de Duitse bezetter. *Luc Huyse* schreef ook enkele cruciale werken over de Belgische politiek: *De gewapende vrede*, *De verzuiling voorbij*, *De politiek voorbij* (heruitgegeven in 2003 in *Over politiek*).

UITGEVERIJ VAN HALEWYCK

ISBN 90-5515-775-9

ISBN 978 90 5515 775 4

9 789055 157754